

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Hans Moritz Ayrmanns resor i Sverige 1668—
1671. Med inledning av professor *Kurt Schrei-*
ner, Göttingen 133
"Von dem Königreich Schweden" 136
- Fil. lic. *Brita Egardt*, Lund: Problem kring häst-
skallar 149
Problems in Connection with Horse's Skulls.. 160

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

- Wilhelm Tham: Lindsberg och Nora städer
under trehundra år. Senare delen. Anmäld av
Folke Lindberg 161

- Nils Gösta Sandblad: Skånsk stadsplanekost och
stadsarkitektur intill 1658. Anmäld av *Sten*
Karling 162
- Sam Owen Jansson: Måttordbok. Svenska måtts-
termer före metersystemet. Anmäld av *David*
Hannerberg 163

KORTA BOKNOTISER:

- Helge Nelson: Simrishamn med omland. Stu-
dier i områdets näringsliv, befolkningsrörelser,
yrkes- och socialgrupper 164
- Linnar Linnarsson: Bygd, by och gård 164
- Øyvind Ribsskog: Bønder i Byvegen 164

RIG · ÅRGÅNG 33 · HÄFTE 4 1950

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: statsrådet *Herman Zetterberg*, sekreterare: museielektorn, fil. lic.
Mats Rehnberg, skattmästare: direktören *Sten Westerberg*.

REDAKTION:

Redaktör och ansvarig utgivare: förste intendenten, fil. dr *Gösta Berg*,
redaktionssekreterare: intendenten, fil. lic. *Gösta von Schoultz*,
Nordiska museet, Stockholm, tel. 67 00 80.

EXPEDITION:

Föreningens och tidskriftens expedition: Nordiska museet, Stockholm,
tel. 67 00 80 (fru M. Rosén). Års- och prenumerationsavgift i
Sverige 10 kr, utanför Sverige 20 kr. Postgiro 19 39 58.

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen,
i februari, april, september och november.

DISTRIBUTION UTANFÖR SVERIGE:

Ejnar Munksgaards forlag, Nørregade 6, København.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918.

Hans Moritz Ayrmanns resor i Sverige och Finland 1668—1671*

Med inledning av Kurt Schreinert

Under sommaren 1936 hittade jag vid genomgåendet av dåvarande preussiska Stadsbibliotekets i Berlin handskrift-samling ett folioband med beteckningen "Ayrmannska Familjepapper" (Ms. Germ. Fol. 1031), som redan efter en första flyktig granskning väckte mitt intresse. Det är sammansatt av horoskop, brev, testamentsavskrifter, handskrivna och tryckta gravtal, utkast till epitafier samt andra minnesblad över den Ayrmannska släkten från åren 1640 till 1730. Den pietetsfulle samlaren av dessa släktnotiser var den siste manlige medlemmen av den gamla nürnbergersläkten, den på sin tid mycket ansedde hessiske historikern och professorn vid universitetet i Giessen, Christoph Friedrich Ayrmann (1693—1747).¹ Från hans för alla vindar strödda

* Detta manuskript, som professor Kurt Schreinert i Göttingen välvilligt ställt till Rigs förfogande, har redaktionen funnit riktigast att avtrycka på originalspråket med en del smärre ord-förklaringar, gjorda av utgivaren, samt med en av honom författad inledning. Kulturhistoriska kommentarer liksom illustrationer ha icke ansetts nödvändiga. I fråga om de senare ger Dahlbergs lättillgängliga verk, Suecia antiqua et hodierna, det mesta materialet.

¹ Om honom se "Bericht von Herrn Christoph Friedrich Ayrmanns, Professoris Historiarum bey der Universität zu Giessen, Leben und Schriften", utan tryckort 1734 (finnes på Universitetsbiblioteket Jena); vidare Leipziger Neue Zeitungen von gelehrten Sachen, 1748, Nr. 10, s. 85 f.; dessutom Friedrich Wilhelm Strieder, Grundlage zu einer Hessischen Gelehrten und Schriftsteller Geschichte I, Göttingen 1781, s. 199 ff. och Rochus von Lilliencron i Allgemeine deutsche Biographie, Bd. I, s. 711.

kvarlåtenskap² har samlingsbandet efter att ha gått genom flera olika mellanhänder slutligen kommit i preussiska statsbibliotekets ägo. Det har efter vad jag hört skonats under kriget.

Samlingsbandet skulle icke ha större intresse annat än för släktforskare, om icke för dess första del, vilken är ägnad att tilldra sig uppmärksamhet i vidare kretsar. Jag åsyftar de 83 foliosidor, omfattande egenhändigt skrivna reseskildringar, som samlarens fader, Hans Moritz Ayrmann har upptecknat år 1672.³ Ur dessa och de andra handlingarna, framför allt ur en tyvärr redan 1665 avbruten Curriculum vitae av Hans Moritz Ayrmann, får man en nästan fullständig karaktärs- och levnadsbeskrivning av reseskildringarnas författare. Han visar sig som en vidsynt, humoristisk man med god iakttagelseförmåga och rörligt intellekt, en älskvärt vetgirig person, som reste med öppna ögon genom världen och vid tillfälle icke undvek ett äventyr, då det gällde att vidga sina kunskaper; världen var hans lärobok, som öppnade sig vid och rik för honom i hans liv som officer, i motsats till den lärda trångsyntheten hos hans son, som också i annat avseende tycks ha varit sin faders motsats, lidande av detta upplysta århundrades sjukdom bland lärda män, hypokondrien och grinigheten, som

² På så sätt kom en del av hans "Commercium epistolicum" till Universitetsbibliotekets i Dorpat handskriftssamling.

³ Delarna om Livland och Ryssland har jag publicerat år 1937 i Acta et Commentationes universitatis Tartuensis (Dorpatensis), Reihe B, bd. 40.

väsentligt stegrades genom faktiska eller inbillade förorättelser.

Hans Moritz Ayrmann föddes i december år 1641 i Nürnberg. Hans far Georg Ayrmann, som även kom från Nürnberg,⁴ hade i Leipzig gjort sig ett aktat namn som köpman. Han ägde en betydande förmögenhet, med vilken han stödde furstar och herrar, som voro i trångmål. Ett sådant lån hade han nog främst att tacka, att han av kejsar Ferdinand II i mars 1623 på riksdagen i Regensburg upphöjdes i ärftligt adelstånd.⁵ Familjen har emellertid ej använt sig därav. Georg Ayrmann var en god protestant. Han anslöt sig till Gustav II Adolf, och ställde förutom penningar ett beridet kompani på egen bekostnad till hans förfogande. Hans verksamma insats för den evangeliska saken inbragte honom som framgång av liktalet över en av hans döttrar, titeln av kungl. svensk generalproviandmästare och ryttmästare. De upprepade beläringarna av Leipzig gav honom 1639 anledning att återflytta till Nürnberg. Sonsonen Christoph Friedrich⁶ anmärker att hans farfar "i det olycksaliga 30-åriga kriget blev av med alla sina ägodelar", och att följaktligen hans son Hans Moritz saknade medel och kanske också lusten "att lata sig därhemma och frossa som en adelsman och slå dank". I alla fall kan man ur släktpaperen dra slutsatsen att ett visst välstånd på senare åren inträdde. Georg Ayrmann dog omkring 1650 som rådsherre i Nürnberg.

I sitt andra äktenskap med dottern till en kurfurstlig saxisk livmedikus och änka efter en jurist från Leipzig hade han 3 barn, två döttrar och sonen Hans Moritz. Sonen fick tillsammans med systrarna en utmärkt undervisning i hemmet. År 1657 kom han till Gymnasium Casimirianum i Koburg. Därpå idkade han teologiska studier, men slutade redan efter fyra terminer. Han beslöt sig i stället för krigstjänst och inträdde 1664 i den kursaxiska

armén för att "ridderligt kämpa mot arvfjenden, turkarna". Det blev icke så, och tio månader senare slutar han av icke angiven anledning soldattjänsten och beger sig till Altenburg, där han stannar över ett år, i förhoppning att få en fristad hos Altenburgs Ernestiner.⁷ Därmed slutar anteckningarna i hans Curriculum vitae. Hans förhoppningar visa sig emellertid bedrägliga och han reser till de habsburgska länderna, till Österrike, Böhmen och Mähren. Och därmed börjar han sina, till en början ganska summariska, reseskildringar. Men även här bli hans önskemål ej uppfyllda, och han försöker nu att i Norden uppnå vad som blev honom förnekad söderut och söker sin lycka i svensk tjänst. Denna gång har han tur. Det framgår emellertid ej, vilken ställning han beklädde i svensk tjänst. Med hänsyn till hans senare samsättning ta vi nog ej fel, om vi förmoda, att han blev förvaltningsofficer, kanske intendenturofficer eller räntrmästare. I maj 1666 gör han en aderton dagars sjöresa från Lybeck till Reval och stannar ett år i det dåtida svenska Livland. Sedan finna vi honom på resa från Riga till Köpenhamn, "som tillryggalägges på fyra och en halv dagar under rykande storm". Allt i allt gör han elva resor på havet, han pendlar fram och tillbaka mellan Narva, Stockholm, Lybeck och Amsterdam. Den sjunde resan i november 1668 för honom från Reval över Åbo till Stockholm. Det är hans första resa till Finland och Sverige. Han uppehåller sig i Sverige till början av april påföljande år och reser sedan på uppdrag av fältherren greve Carl Gustav Wrangel på en tid till Rügen; fartyget med vilket han gör överfärden är det berömda "Store Wrangel". Efter avvecklingen av sitt uppdrag på Rügen, i det svenska Pommern och Mecklenburg, blev han med samma fartyg hämtad från Rügen till Sverige, där han måste göra uppehåll i Kalmar å tjänstens vägnar. Efter en resa 1669 från Stockholm till Riga företog Ayrmann sin längsta och mest ansträngande färd landvägen. Han berättar hur

⁴ Han betecknas redan 1608 som betydande köpman i Nürnberg och "Genannter des Grösseren Rats"; se Johann Ferdinand Roth, Geschichte des Nürnberger Handels, Bd, II, Leipzig 1801, s. 37.

⁵ Christoph Friedrich Ayrmann har publicerat "Kayser Ferdinande II. Nobilitations-Diploma vor Georgen Ayrmann", Giessen, utan tryckår (efter 1734); finns på Universitetsbiblioteket i Göttingen.

⁶ Nobilitations-Diploma, s. 8.

⁷ År 1485 delades sachsiska furstehuset på två linjer. Kurfursten Albrekt blev stamfader för den albertinska och hans broder Ernst för den ernestinska linjen, därav namnet *ernestiner*. Numera omfattar den ernestinska linjen fyra grenar: Weimar, Meiningen, Altenburg och Koburg-Gotha.

han i augusti 1669 i greve Krister Horns följe på örlogsfartyget "Der Rode Löw" rest från Stockholm till Riga, för att därifrån under ledning av den livländske generalguvernören greve Klas Tott med en delegation resa vidare till Warszawa till polska konungavalet. Vad beträffar dessa uppgifter led Ayrmann tydligen av minnesfel, ty någon greve Krister Horn existerade ej 1669, då den manliga linjen av den grevliga ätten Horn hade utdött redan 1657. Något örlogsfartyg med namnet "Der Rode Löw" har man vid min förfrågan i i svenska riksarkivet ej kunnat återfinna och slutligen stämmer ej datum för avresan från Stockholm, ty konungavalet i Warszawa ägde rum redan i juni 1669 och greve Tott återvände i senare hälften av juli till Riga. Trots allt kan man icke tvivla på Ayrmanns övriga uppgifter, ty skildringarna av förhållandena i Warszawa och den nye polske konungen Michael Wisniowiecki bära tecken av personlig iakttagelse.

Med valet var det svenska uppdraget i Polen ingalunda avslutat. Ty därefter fick greven (Horn, enl. Ayrmann) uppdrag att bege sig kortaste vägen till Moskva. Ayrmann ansluter sig med glädje till delegationen "i stället för andra, som hellre med pengar friköpte sig därifrån". Vid årsskiftet komma de till Moskva, stanna där tre månader i oerhörd kyla och bryta upp till Sverige i mars 1670, dit de nå efter en sex veckors slädfärd på ovanliga omvägar, över "Lappland, Norrbotten, Finland, Åland". Under resan förlorade de åtta man. Enligt Ayrmann blev även greven ett offer för detta krävande, diplomatiska företaget. Själv hade han svårt skadat sin hälsa, som han endast långsamt återvann.

Det följande tredje — och såvitt bekant Ayrmanns sista uppehåll i Sverige — var samtidigt det längsta. Det varade från maj 1670 till slutet av februari 1671. Det slutar med en sjöresa, hans elfte, som skulle föra honom till Amsterdam, men ett våldsamt skeppsbrott gör ett för tidigt slut på resan. Ayrmann kunde med knapp nöd rädda livet.

Över Köln och Frankfurt reser Ayrmann sedan tillbaka till Nürnberg, där han ligger svårt sjuk i sex månader. Under sjukdoms- och konvalescenstiden upplever han sina reseerfarenheter och äventyr ännu en gång

Det upplevda ses och känns på ett mer objektivt sätt och konvalescenten börjar 1672 nedskryva sina reseintryck med den bestämda avsikten att göra det "för mig själv till ängnämnt minne och för min kära familj . . . till vänlig erinran". Hans tillfrisknande uppväckte emellertid hans energi och han börjar tänka på ett "nytt företag", "att bege mig ännu längre bort i världen". Om arten av detta företag och vart det ledde honom finns ingen upplysning i familjepapperen. De sista underrettelserna beteckna honom som kursaxisk regementskvartermästare. Ett bifogat blad berättar att han 1686 har gift sig i Meissen. Den 45-årige resenären hade alltså hamnat i ett lugnt liv, och han och hans unga hustru flyttade några dagar efter bröllopet till Leipzig. Det enda överlevande av hans tre barn i detta äktenskap var Christoph Friedrich Ayrmann. Hans Moritz Ayrmann dog år 1710 i Torgau.

Ayrmanns uppteckningar över sina resor — tydligen författade utan personliga anteckningar, vilka tycks ha gått förlorade vid det stora skeppsbrottet 1671 — äro skrivna ur minnet, kanske med hjälp av geografiska eller andra arbeten. De vill mindre skildra det personligt upplevda än vara beskrivningar över länder och städer. I hans reseminnen märker man tydligt en stegring, en välöverlagd komposition. Han börjar med det kända och vidgar sina iakttagelser till det mindre bekanta och slutligen till det nästan obekanta. Han börjar med en summarisk översikt över det tyska riket, så långt han personligen har lärt känna det, övergår sedan till en beskrivning av Danmark och kommer vidare till Sverige och dess besittningar, till Finland, Livland och det svenska Pommern samt de svenska öarna för att med den avslutande skildringen av sin ryska resa utspela sitt bästa trumfkort. Också i detaljerna märka vi en klar uppbyggnad. Han ger i regel först och främst en allmän beskrivning av landet, övergår sedan till huvudstaden och de andra städer han har besökt. Även kapitlet om Finland visar den ovan antydda kompositionen från det kända till det mindre kända, när han börjar med beskrivningen av "Egentliga Finland" och sedan låter följa beskrivningen av Norrbotten och Lappland. Han håller sig alltså ej till den upplevda, kronologiska följden

utan vill genomföra en opersonlig, rent geografisk ordning. Men han skjuter ändock ej det subjektiva elementet helt åt sidan utan låter det lysa igenom på ett försynt sätt. På så sätt stannar han icke endast vid den objektiva grupperingen, vid ett tråkigt statistiskt uppräknande i beskrivningen av främmande länder. Det hela får tvärtom en friskare ton genom tillsatsen av det personligt upplevda, det får liv, form och färg, särskilt som Ayrmann har en stor iakttagelseförmåga och ett glatt lynne och ej sparar på sina humoristiskt lekfulla åsikter.

För den objektiva planläggningens skull sammanför han upprepade besök till en enhetligt

avslutad bild. På detta sätt ha hans svenska och finska kapitel kommit till stånd. I Sverige hade han varit på vintern 1668—69, samt — efter återkomsten från Ryssland — från och med maj 1670 till februari 1671, förutom ett kort mellanbesök 1669. Finland hade han besökt första gången i november 1668 och sedan en längre tid vid återresan från Ryssland på våren 1670. Båda kapitlen, som här utkomma för första gången i tryck, framlägga inga överraskande intryck och synpunkter. Trots detta äro de säkert välkomna som bilder ur Sveriges förflutna, från den tiden då Sverige, som Östersjöns behärskare stod på höjden av sin makt.

Von dem Königreich Schweden

Das Schwedenreich ist ein Herrlich u. köstlich königreich, worzu viel Instn, So an u. In der OstSee gelegen, gehören, auch das Meiste Theil Pomerens undt Meckelnburg, u. ist die Haupt undt Residentz Statt

Stockholm.

Dieses ist das Emporium u. residentz des königes in Schweden undt wirdt diesze Statt (So von Gott u. der Natur durch die umbliegende Clippen u. gantz umb undt durchfließend Schiffreiche See gar wohl bevestiget u. nicht leicht zu gewinnen ist) in 5 Haupt Theil von der See geschieden. Als Erstlich das So genande *Stockholm* an Sich Selbst, worauff das Königl. Schlosz lieget, das sehr köstlich erst neüerbaute RitterHausz, der gantzen Statt Haupt Kirche, die Stuhr Kircka, das ist die grosse Kirch, genant, das Rath-Hausz, die Schiffbrücke, an welcher der länge lang alle ankommende Kauffarthey Schieff zu sehen liegen, Ingleichen auch der Hohen Reichsbedienten palatia, unter

welchen allen den preisz [hat] u. Sonsten der gantzen Statt Ziert ist des noch itzo regirenden FeldHerrns als Ihrer hochGräffl. Excell. Carol Gustav Wrangels nicht vor langen Neüe Erbaueter Palast u. residentz u. sonst noch andere Schöne Kirchen u. vornehme wohlgebaute HerrenHäuszer mehr mitt lust zu sehen.

Von dieszem Theil gegen Norden über ist ein höltzerne brucken in die See gebauet, da ich auf dem So genanden *Norder-Mallem* gehe, dar gleich in eingang ein sehr schön u. groszer Platz, worauff allezeit die Königl. Post vor dem Wacht-hausz täglich zu pferd parat stehet u. auch ander geharnischte reüter mehr, im fall Sich etwas eilfertiges, etwan feüer oder Schlägerey oder was da übels entstunden, begeben mögte, da von aller Orten der Statt nachricht eilendtz zu geben oder aber derer hülff im Fall Sich zu bedienen. Dieszes ist auch [ein] sehr grosz u. weitläufftiger Orth mit vielen Schönen Herren u. bürgersHäuszer gezieret, worauff Insonderheit das Vor-

nehmste ist, der auch Schön gebaute palast des ReichsCantzlers Graff Magni de la Guardi; nicht weit davon oder gleich über die Hauptkirchen Selbes Orths in der langen Gaszen, wo man nach Upsal reiset, lieget das wohlgebaute So genande KinderHausz (auff Schwedisch: Baaren Hüske); ist damit beschaffen als wie in Zuchthäuszern, darinnen viel ungezähmet volck u. huren u. buben geschlossen u. zur Straff gezogen werden. Von dieszem Norder Mallem gehet mann wieder über eine lange höltzerne brücke, So alles Schiffreich waszer ist undt auch die grösten Schiffe Stehen, nach dem So genanden *LagoszLandt* oder *LagersLandt*. Dieszes ist auch ein sehr gross u. weitläufftiger Orth, worauff viel Gärten u. lustplätze liegen, nicht aber So grosz u. köstlich gebaute Häuszer als wie in vorigen theilen, Sondern ist meisten alles noch auff gut Alt Schwedische Manier meisten Höltzerne Häuszer gebauet, hatt nur eine u. etwas kleine Kirche. Ist daselbst ein sehr groszer Platz ringst umb mitt Plancken beschlagen, worauff eine grosse Mänge Metallen u. eiszerne Stücke¹ liegen, So zwar unter freyen himmel, aber mitt äichenen brädern² bedeckt Sindt, welche der König im Kriege Er-obert; zu endt des Orths [ist] ein Steinern Groszes Hausz, worinnen dergleichen mehr u. als ein ZeugHausz gehalten wirdt.

Der vierte Theil ist *Südermalm*, auff welchen von dem oben genanden Ersten Theil Stockholm eine Schöne Steinerne Brücken, oben mitt Eiszerne lehen zierlich verwahret, gebauet, mann durch ein groszes thor etwas erhöhēt eingehet; daselbsten es auch vorne ein Ansehen

einer Vestung giebet, Indem eine Pастey, worauff Stücken gepflanzet, in Eingang Sampt einen sehr dieffen Graben zu sehen ist; in dieszem Thor ist auch ein Wacht-hausz u. stehet allezeit eine Schildwacht daselbst. Auff dieszem SüderMallem sind auch Schöne, grosze u. wohlgebauete Häuszer. Bey der Statt Stockholm ist zu mercken, dass aller Principalen Häuszer u. auch die Kirchen u. Kirchthürme, So die vornehmsten, alle mit kupferblatten gedecket seyn u. auch das Giepswerck, sehr köstlich ausgearbeitet, anitzo in gebeüen daselbst sehr gebrauchet wirdt. So wohl von In- als auszen. Da man zu itzt gemelten thor eingehet, kommet man gleich auff den groszen Marckplatz, an welchem bey meiner Zeit ein sehr Herrlicher Palast angefangen oder fast schon unter Dach geführet worden ist, genandt der Ruszen Hausz, weil Sonsten die Ruszen Ihren Platz oder Krambuden daselbst gehabt, wie Sie dann auch in dieszem Hausz innwendig geringst umb den Hoff gar schön gantz Steinerne, mitt groszen Eiszerthüren verwahrte Gebilte³ noch bisz dato von neue erbauet haben; zu dem Ende aber, dass dieszes palast So herrlich u. prächtig, ja sehr weitläufftig erbauet wirdt, ist der meiste Finis, damitt, wenn auch 1, 2 oder 3, ja mehr königl. oder ander potentaten Gesanden daselbst zugegen, Sie allesambt in gemeltes Hausz mitt einer gantzen HoffStatt könten einlochiret⁴ u. accomodiret werden. So ich in der perfection zu sehen wünschte. Auff dieszem Mallem liegen auch 3 Schöne Kirchen oder wohl mehr; es hatt auch darauff Schöne Gärten u. darinnen wohl u. köstlich gebauete Lusthäuszer; zu ende des Orths an der See hinab auff hoher

¹ = Kanonen.

² = eichenen Brettern.

³ = Bildwerke.

⁴ = einlogiert.

Clippen lieget die Justitz oder der Galgen; umb diesze gegent, So man Sich umb Siehet, kan man alle theil der Statt meisten Sehen. Dieser Theil ist auch mitt der See undt hohen gewaltigen Klippen umbgeben undt ein groszes Stick wegges von dar, So man hinunter nach Elsenap⁵ (welches ein Haffen, alldar ein Zollhausz u. allezeit die Sowohl in als auszlauffende Schiffe vor ancker legen u. Ihrer Comertien halber rechenschafft geben müssen, ingleichen auch die persohnen, So in u. auszfahren wollen, daselbst ein Examen ausstehen müssen, So zu Landt von Stockholm 5 Meilen, zu waszer aber wegen der vielen umschweiff durch die Klippen über 16 Seemeilen gelegen ist) reisen will, ist zur Lincken die See, da aber zur rechten Sonst ein wenig flaches Land geweszen, stehet itzo eine von Steinen vornen hoch u. vest auffgeführte Schantz, also dasz nichts vorbey pasziren kan, es musz dan die Schantz vorbey u. durch das Schantz thor gehen.

Der fünffte Theil *Cromincks Holm*.⁶ Dieszes lieget gegen Westen, alwo zu meiner zeit von Nortter Mallem bisz auff obgemelten holm eine höltzerne brücke in die daselbst sehr weite See gebauet worden ist, So sehr lang u. fast ungläublich zu seyn scheint; darauff ist auch eine Schöne Kirche u. Andere wohlgebauete Häuszer.

In der gantzen Statt Stockholm ist nicht mehr als eine Teutsche Kirche, auff dem So genanden Stockholm gelegen.

Gegen dem Königl. Schlosz, ein gutes eck in der See, lieget eine klare⁷ Klippe oder Felszen, umb welchen alle Königl.

Kriegs u. andere Schiffe liegen u. darauff ein sehr langes gebautes Hausz, darinnen alle Schiffsrüstung verwahret seyn, wirdt genandt der *Schiffsholm*, worauff niemand gelaszen wirdt, wer nicht darzu gehöret.

Auff der Seiten über dem Waszer lieget ein lustiger Spatzirwalt, wohin man Sommerszeit recreations halber fährt u. auff dem lustig gebauten hausz oder in dem Walt ergetzlichkeit haben kan.

Das Königl. Schlosz betreffend lieget es von hinten an der See, also dasz man unten hinausz fahren kan; worvon nicht weit die Müntz ist. Inwendig ist es gar unansehnlich, hatt einen grossen 4 eckichten hoff; die kirche, So im Schlosz lieget, ist darinnen das Schönste zu sehen.

Oben hatt es einen Runten, über das Schlosz erhabenen thurm, darauff 3 verguldete Kronen stehen. Wo mann von der Statt ingehet, ist eine brücke u. unten [ein] trockner graben; auff der brücke sindt zur lincken u. rechten handt ein groszer Steinerner Löb⁸ u. sonst nicht gar rares darin zu sehen. Ihre königliche Mat. Herren Carolum, die Königl. Frau Mutter⁹ u. den gantzen Königl. Stab habe ich daselbst viel u. offft in persohn gehen, reiten u. fahren gesehen.

Upsal

Diesze Statt lieget 7 meilen von Stockholm, So ein lustiger weg zu reisen ist. Daselbst ist der meisten König in Schweden Krönung geschehen u. auch der Ertzbischoff daselbst residiret. Ist eine sehr grosse Kirche mitt köstlichen thürmen u. wohlgebauet, Inwendig 2 predigstühle, u. darinnen sehr viel König u. Königin

⁵ = Elfsnabben.

⁶ Gedächtnisversehen Ayrmanns; gemeint ist Konungsholm, Kungsholmen.

⁷ = rein, unbewaldet, kahl.

⁸ = Löwe.

⁹ Hedwig Eleonora von Holstein-Gottorp (1636—1715).

Epitaphia u. sonsten viel zu sehen ist. Im eingang des groszen Chores gleich vorne lieget König Erickus, der (wie die Historia giebet) von dem Dennemarcker soll enthauptet worden Seyn, in einem Silbern Sarck, umbgeben mitt einem durchbrochenen eisernen Gitter, davor grosze schlöszer liegen. Inwendig zu heüpten ist vor alters ein brunnen oder waszer durch die daselbst gewaltige Steine entsprungen u. soll sehr von Sich fliesen laszen, und als ich itzo gesehen, ist daselbst noch bisz dato eine Näsizigkeit zu sehen, indem ich mier das eiszerne Gitter gegen ein tranckgeldt öffnen laszen. Nicht weit an einem Steinern pfeiler hänget eine sehr grosze vergülte Kron, welche nun von Silber, vor Zeiten aber vom klaren Goldt soll gewesen seyn u. in einer dem Schwedenreich zugestoszenen groszen Noht hatt veralieniret¹⁰ werden müszen. In dieszer Kirch ist auch der grosze Stuhl, So aber auff einem Chor zertheilet stehet, So noch von uhralten Zeiten her ist, worauff die Könige noch bisz dato gekrönet werden, zu sehen. In der Sacristey daselbst seyn auch viel antiquitäten zu sehen als Bischoffs Gewandt, Stäbe Etc. Ein gantz Gültener Kelch, mitt Demanten u. Perlen besetzt, ist auch daselbst, welchen der Gen. Königsmarck ausz Prag erobert u. der gewesen Königin Christina verehret, welche zum Ersten in Ihrer Cröhnun¹¹ darausz das H. Blut Christi genoszen u. legiret, dasz alle nach Ihr gekrönte Könige Ingleichen thun Solten, wirdt geschetzet auff 24 tauszendt Reichsthaler; hab Ihn auff einem gülden deller stehendt in meinen händen gehabt. Noch eines Siehet man in der Sacristey, So aber in einem Schrank, davor eiszerne thüren, als

were es ein grosz heyligthum, verwahret lieget u. ist das der vor alters in Heidenthum lebenden Schweden Ihr Abgott, So ehwen da, wo itzo die Schöne Kirche zu sehen, dieszer Kreül¹² gestanden ist, welchen der Erste, So den Christl. Glauben ins Reich Schweden introduciret, genandt könig Biören, hatt stürzten u. zum ehwigen gedächtnusz der Kreüiligen Abgötterey Seinen nachkommen zu verwahren verlassen u. noch diesze Stunde zu sehen ist, dergestalt: Er ist von Eichen Holtz, Sein Kopf von holtz gemacht, als hatt er ein wenig haar, einen zugespitzten bardt, zwey kleine wartzen auff der brust u. einen groszen Nabel, einen unformirten bauch u. unten ein loch u. nur halbe bein, ein Arm ist Ihm halb weg gebrochen u. der ander noch gantz u. eingebogen, wie diesze figur weiszet u. garstig an zu sehen, ist etwan in allen Anderthalb Ellen lang u. wegen länge der Zeit von denen Würmern ziemlich durchlöchert. Dieszes Schöne mästrigen¹³ habe ich gleichsam zum gedächtnus auff meine arm gehabt u. wegen Solcher antiquität fleiszig gesehen.¹⁴

Diese Statt Upsal an Sich Selbst ist nach alten Schwedischen gebauen meist von holtz, ohne was¹⁵ das Collegium oder Academia u. deren zubehöriigen principal heuszer. Ingleichen ist auch ein Steinernes Schloss (So aber sehr zerfallen) daselbst zu sehen u. die Statt, wie auch andere, ohne Mauer u. graben, Sondern mitt waszer auch von Natur fortificirt.

¹² = Greuel.

¹³ Diminutivbildung zu frz. „maistre“, „maître“.

¹⁴ Eine Abbildung dieser angeblichen Thorstatue findet sich bei Erik Dahlberg, Suecia antiqua et hodierna, Stockholm 1716, nr 61.

¹⁵ = ausgenommen.

¹⁰ = veräussert.

¹¹ im Jahre 1650.

*Jacobsthal*¹⁶

Dieszes ist ein sehr lustig auff eine halbe meil von Stockholm gelegener Orth, daselbst ein herrlich Königl. Lust Schlosz, wohin sich der König ausz ergetzlichkeit offft erhebet; ist nicht nur von auszen wohl gebauet, Sondern inwendig der maszen mitt tapeten, Gemählten, von Goldt, Silber u. Edelgestein gezieret, dasz ich davon etzlich bogen papier erzehlen könnte, alleine kurtz zu Sagen: was einem König zu pracht geziemet, ist darinnen nichts gesparet; hatt gantz nahe darbey einen Schönen Garten u. köstliche wasser-kunst darinnen u. gantz nahe darbey die See, So da ein einflusz, sehr lustig gelegen, ist, wohin man Sommers Zeit spatziret, entweder zu waszer oder aber auch durch einen lustigen walt zu Landt kommen kan.

Was nun die Kupferberg [belanget], So da über Upsal 10 bisz 12 meil gelegen u. in 7 Stätgen getheilet seyn, u. wie meiner Zeit der Teuffel (wofür Unsz Gott bewahr) leibhaftig daselbst regiret, geprediget u. getauffet, were davon viel zu erzehlen, was ich selbst gesehen u. gehöret, allein, die kürtze dieszer vorgenommenen abfatzung will es nicht zulassen;¹⁷ ist Sonsten daselbst gelegener Orth, wem es dort anders gefället.

¹⁶ Jetzt Ulriksdal.

¹⁷ Ayrmann zeichnet bei diesem Absatz ein barock verschnörkeltes, kreuzähnliches Ornament an den Seitenrand. — Es handelt sich offenbar um jene „unerhörte Hexerey“, von der die 21. Continuatio des „Diarium Europæum“ aus dem März 1670 zu berichten weiss: dass „der böse geist auff 24 Meilen von Stockholm / bey den Kupferbergwercken / die arme einfältige Leuthe / als ein Tausend-Künstler schäd- und schändlich verführet / in dem er in leiblicher Gestalt herumb gewandelt / die arme Leuthe / unter dem Vorgeben / dasz er wahrer Gott seye / verleitet / daselbst auch seine eygene Kirche auffgerichtet / selbst geprediget / Kinder getauffet / Sacramenta ge-

In diesesz Königreich Schweden u. denen darzu behörigen Örtern bin ich nun Einmahl von Reval bisz nach Stockholm, So 92 meilen waren, gereiszet¹⁸ u. dan zu letzt ausz der Moscau bisz nach Stockholm¹⁹ wieder zu landt u. über etzliche

reicht / auch ausz seinem eygenen Catechismo / welcher aber voller abscheulicher Lästerey war / Junge und Alte unterwiesen / und denen / welche GOTT nicht absagen wollten / wie auch den Kindern / (derer er die menge hatte) im gesicht die Hölle gewiesen / und ihnen vorgesagt / dasz alle diejenigen / welche dem alten GOTT anhiengen / darein verstossen würden. Biszweiln erschiene er auch in helleuchtender Gestalt / und liesse sie seine Herrlichkeit sehen; Ja er war so unverschamt / dasz er mit einem Geschlepp von 30 bösen Geistern in eine Christliche Versammlung kommen dörfen / welcher aber / bey anhaltenden Gebet / mit allen den Seinigen wieder weichen müssen“ (vgl. auch die 2. Hälfte der 10. Continuation des „Theatrum Europeaum“, Frankfurt 1677, S. 305 ff.). Oder handelt es sich um jene merkwürdigen Vorkommnisse, die 1669 zu dem berühmten Hexenprozess von Mora führten, in dem die Angeklagten beschuldigt wurden, dem Teufel eine grosse Zahl von Kindern zugeführt zu haben, und der damals und auch späterhin noch die Gemüter weithin bewegt hat? Von der ausgebreiteten älteren Literatur nenne ich hier nur die Werke „Nord-schwedische Hexerey / Oder Simia Dei. GOTTES Affe. Das ist: Auszfürliche Beschreibung der schändlichen Verführungen des leidigen Satans... In einem Jammer-behertzigen Send-schreiben am Tag gegeben / von Theophilo Sincero / an Christianum Piandrum.“ o. O. 1677; „Auszfürlicher Bericht Von Der entdeckten grausamen Zauberey In dem Dorffe Mohra und umbliegenden Plätzen in Schweden. Nach dem Holländischen Translat ausz dem Schwedischen“ im Appendix der 20. Continuatio des „Diarium Europæum“; 10. Continuatio des „Theatrum Europeaum“, 2. Hälfte, S. 59 ff; Balthasar Bekker, Die bezauberte Welt, Amsterdam 1693, 4. Buch, S. 244 ff.; Heinrich Anshelm Ziegler von Kliphausen, Historisches Labyrinth der Zeit, Leipzig 1701, S. 749 ff.; Francis Hutchinson, An historical Essay concerning witchcraft, London 1718 (Besprechung in der „Bibliothèque Angloise“. Bd. IV, Amsterdam 1718, S. 78 ff. — die Mora-Stelle, S. 102 ff.); Georg Conrad Horst, Zauber-Bibliothek, I. Teil, 3. Abt. (Mainz 1821), S. 212 ff.

¹⁸ im November 1668.

¹⁹ im Frühling 1670.

grosze Seen (als das Alantische Hafft genant, So 10 meil wegs breit war u. dann das grosze Finnische Hafft,²⁰ So 14 meiln breit war, u. dan wieder die Nordboter See, So 8 meiln breit war, u. noch etzlich von 3 bisz 4 meiln breite Seen, So wier alle in dem damahl harden winter mitt dem Schlitten auff dem Eisz in groszer gefahr gereiszet) gekommen; ist dieszer gantze weg von der Statt Moscau bisz nach Stockholm, als wier es gereiszet, 346 Meil wegs von Unsz Ort vor Ort auffgezeignet worden u. sindt noch folgende Örter, die noch dem Königreich Schweden anhängig undt [zu] eigenthum gehören, wie volget:

Die Insul Ahlandt

Diese Insul gehöret dem König in Schweden u. scheidet daselbe von Schweden, da ich von Stockholm 10 Meilen bisz an die See reis, das also genande Alandische Hafft, So in der breite hinüber auff Alandt 10 meiln gerechnet; ist Sonst eine Schiffreich u. sehr dieffe See; diese Insul, So weit wier darauff übergangen u. winters Zeit gewesen,²¹ ist nichts sonderlichs notabels, als dasz [es] darauff lauter kleine Pferdgen giebet, undt wie ich an vielen probiret, So ich auff Sie geseszen, dasz ich mitt denen füszen auff der Erden langen u. theils gar stehen können, u. vermögen Sie doch damitt So viel als wier mitt den groszen auszurichten u. sindt sehr tauerhafft, inmaszen ich darzumahl auch nur 2 vor meinen Schlitten, der Sonst nicht gar zu gering war, vorgespannet u. Sie

²⁰ zwischen den Ålandinseln u. dem finnischen Festland.

²¹ wohl auf der Rückreise von Moskau im Frühjahr 1670.

mich doch durch dieffen Schnee u. hülperrichte²² Eisz überschleppet.

Das Grossfürtenthum Finnlandt

Dieszes Landt ist gantz Schwedisch. Krentzet an Schweden, auff einer Seiten an LieffLandt, wieder an die Moscau u. an LappLandt. Da es an Schweden krentzet, ist gemeltes Aland darzwischen u. wiederum zwischen Alandt u. FinnLandt das Finnische Hafft; ist eine Schiffreiche See von 14 meilen breit, allwo wier nun auff eintritt des Landes gekommen. Dieszes landt an undt vor Sich Selber, So ich reiszend befunden, ist sehr kliplicht undt dadurch mitt vielen Waszern durchfloszen, ja auch lauter Walt undt buschlosz [?],^{22a} also dasz man selten einen blatz feld sehn undt finden wirdt, der da gantz frey ohne Klip u. waszer sey, Sonsten aber gantz Sicher undt wegen der guten Anstalt der Postpferdt sehr lustig zu reiszen u. geschwindt fortzukommen, Indem Solche anstalt gemacht: So balt ich zu einem Gastgeber komme (welche dann allezeit auff den Hauptposten je einer 2, 3 oder weniger meiln voneinander liegen) u. So ich auch nur mein geldt auff den tisch lege (wie nemlich der Königl. Befehl in allen Gastgeben [?] auff 3 erley sprach affigiret als teütsch, Schwedisch u. Finnisch zu sehen, was die ordinar von einer meil gesetzt), So baldt musz mier ein gut postpferd zur handt parat stehen; da ich dan So tag als nacht fortkommen u. ein groszen weg hinter mich legen kan u. darff darbey kein grosz disputat oder dingen [stattfinden], wie hier zu Landt. Sonsten giebet es auch unterwegs fein Gebauete

²² = holprig.

^{22a} trol. Buschholtz = schw. småskog.

Gastgebers Häuszer (welche Sie auch auff Ihre Sprach Körtzmick nennen oder auch Krüger oder auch Kretschmar unterschiedlich nennen, zumahlen die gegen schweden gelegen seyn), in welchen der gestalt feine bequemlichkeit, dasz Sie So viel abgesonderte lochimenter²³ darinnen haben, dasz auch in etzlichen 10, wohl über 12 gemächer seyn u. in allen, Ihrer Arth nach, ein höltzer bett, darin fein frisch stroh, ein Kopfküssen, unten eine Beeren Haut u. darüber ein bettuch, oben eine bunte gewürckte^{23a} Deck (die Sie in dem Landt in groszer menge machen u. zu verkauffen in die umbliegende benachbarte Länder führen); noch ist ein tisch nach grösze der Stuben mitt einem weissen tuch gedecket u. dan ein Schorstein oder Camin darinnen (in welchem, So ich des Winters reisze, allezeit turr²⁴ holtz lieget u. So balt ich nur in die Stuben treden will, wirdt das holtz angestecket u. brennet So geschwint als der kien, da ich mich den in puncto fein erwermen undt nach Selbst belieben bequemem kan). Ist aber hierbey zu mercken, dasz ich in dieszem Landt allezeit mein Eszen mitt mier führen musz, das trincken kan ich allezeit bekommen, aber nur bier, wein ist daselbst gar rar, u. So ich im Land einem ein fingerslang Taback spendire, So lege ich mehr Ehr ein als gebe ich Ihm 2 oder 3 groschen; dan geldt betürffen Sie nicht allezeit oder können Sich nicht So balt damitt erquicken als mitt dieszem Edlem Kraut, davor Sie leib u. leben lieszen. Sie haben Ihre Häuszer alle von holtz u., wie gemeldet, halten Sie Ihre Zimmer sehr rein u. Sauber u. alles, was zum Hausz gehöret. Im Sommer oder

auch im Winter nehmen Sie die gippel von Dannenbäumen, hauen daselbe auff einem Stock²⁵ gantz klein, nehmen einen schlägel oder Stück holtz, Schmeiszen²⁶ auff das zerhauete, gieszen ein wenig waszer darauff u. durchklopfen es lange, u. wenn Sie dann die Zimmer gesäubert u. mitt Sandt auff der erden dick bestreyet, werffen Sie das grüne waszer darauff, längst der Zimmer herumb, So dan in der werme einen annehmlichen geruch, des Landes nach, von sich giebet, u. das thun Sie auch in LieffLandt auch wohl in vornehmen Städen u. Häuszern. Die HauptStatt dieses gantzen Landes ist u. wirdt genandt

Aabo.

Diesze Statt hatt den Nahmen von dem daselbst durch- undt in die OstSee Flieszenden Waszer genandt die Aa, wirdt auch vor eine Hansee undt handelstätt gehalten, inmaszen dahin balt bisz an die brucken (So da mitten durch die Statt das Waszer flieszet u. seitwärts der See gebauet) die groszen Schiffe liegen können; es fahren dahin mitt Schuden²⁷ u. Schiffen So wohl von Lübeck alsz auch Holland u. ausz andern Orten an der See gelegen. Undt ist auch daselbst eine feine Universität. Die Statt an undt in Sich Selbstem belangent ist Sie, des landes gebrauch nach, meisten von höltzern häuszern gebauet, auszgenommen So ich auff dem Marck, da ich über die Brücken gehe, die daselbst grosze u. wohlgebaute steinerne Heüszer sehen kan, daselbst auch ein fürsten Hausz oder Schlosz auff der ehwen²⁸ gelegen. Die Kirchen der

²³ = frz. logements.

^{23a} wirken sv. v. = virka, väva.

²⁴ = dürr.

²⁵ = Hauklotz.

²⁶ = schlagen.

²⁷ = Schuten (holländisch: schuüte).

²⁸ = Ebene, Fläche.

Statt, So da einen groszen thurm hatt, ist, respectu der Statt, etwas erhöheth, doch in der Statt etwas wenig hucklicht²⁹ anzusteigen, hatt eine grosze u. wohlgebaute Kirch; da vor zeiten ein kestlich Gloster darbey mag gewesen seyn, ist itzo die Academia. So ich im Kirchhoff (da ringst umb eine Mauer ist) zur groszen Thür eingehe, lieget mier gemeltes Collegium zur rechten handt, u. So mier lächerlich vorkommen, hatt es gleich bey der kirchthür das Carcer, So absonderlich lustig gebauet, u. der darinnen Sitzet, die ein u. ausgehenden Sehen, Sie Ihn aber nicht wohl erblicken können. Im Collegio ist alles wie hier zu Landt fein abgesondert u. in die 4 Facultäten getheilet, u. weil ich den Orth 2 mahl durchreisetz,³⁰ einmahl 2, das andermahl dritthalbe tag dar verharret, bin ich mitt denen daselbst meiner Zeit gewesenenen profszoren ziemlich bekant u. beehret u. von den studirenden als ein Monstrum gehalten worden, Indem ich mich damahl vor einen studiosum ausgab u. mitt Ihnen von Unseren Academien discuirte, Sie vordem Ihrer Zeit keinen teütschen studiosum gesehen, noch weniger discurs mitt geführt. Sonsten ist dieses auch lands gebrauch nach ein offener Orth, wede mitt wall noch Mauer umgeben. Darinnen wirdt nichts als finnisch undt Schwedisch zum theil bey dem gemeinen mann geredet, teütsch höret man da gar nicht. Von dar sind wier ein groszes [Stück] wegese weiter zu Landt durch dieses FinnLandt gereisetz bisz an die Nordboter See, daselbst eine See gelegen,

²⁹ = höckerig, hüglig.

³⁰ im November 1668 und im Frühjahr 1670.

Nordboten

genandt Nordboter See, ist 8 meil wegs breit u. auch Schiffreich. Dieses So genande Nordboten gehöret zwar noch zu dem FinnLandt u. ist die Finnische Sprach daselbst auch üblich u. gehört auch dem König in Schweden, wirdt aber wegen Scheidung gemelter See u. weil es weit gegen Norden lieget, propriè et quidem abusivè also³¹ intituliret, ist, gleich wie oben bey FinnLandt beschrieben, dem Landt u. Ort nach mitt Klippen, Wälter u. Waszer gelegen undt etwas wilter oder wüster als FinnLandt. Die HauptStatt darauff ist

Wassau.³²

Ist eine von gantz höltzernen heüszern gebauete kleine Statt, lieget 80 meilen von Aboo, darinnen allerhandt von andern örtern entweder abgeloffene Cram oder Budenjungen, die etwan von Ihren Herren mitt Taback u. andern Lumpenhantel dahin Sindt verschicket worden u. die Sich Sonst anter orten in groszen Kauffhünteln nicht getrauet fort zu kommen oder zu prosperiren. Diese haben Sich da selbst mitt einem finnischen titroeken (auff teutsch Mädgen) behenget^{32a} u. Sindt nun Ihrem Sinn nach grosze KauffLeüt, Taback u. fischhüntler. Diese haben nun einen hantel in LapLandt, den es am nehesten darbey gelegen; ist Sonsten in dem Landt vom Vogelwerk als HaszenBerck- u. Auerhüner^{32b} u. dergleichen eine gute Schnabelweit, auch fisch u. fleisch gutes Kauffs u. dencken diese Leüte mehr auff den bauch zu sättigen

³¹ nämlich „Nordboten“.

³² = Vasa.

^{32a} s. behängen.

^{32b} = Hasel-, Birk- und Auerhühner.

als groszen Schatz Ihnen bey zu legen. Auff dieszem Nordboten hetten wier nun, unszerer reisz nach, geräter³³ von der Moscau übergehen können, allein weil wier wieder über eine See (die da nicht gar recht gefroren u. zu der Zeit wie auch allezeit nicht leicht mitt schlitten kan überfahren werden) reiszten hetten müssen u. dergestalt nicht gekont, haben wier in die 60 oder mehr meilen Norden umb reiszten undt einen Strich durch LapLandt nehmen müssen.

LapLandt

Dieszes Landt, wie mann Sonst in der beschreibung oder auch erfahrung hatt, ist ein groszes, wilt, weit u. etzlichen potentaten zustehendes Landt, da nemlich ein Theil an Norwegen, so dem König in Dennemarck zuständig, ein theil an Moscau, So dem Moscowitter, u. ein groszes theil, Seitwerts FinnLandt oder Nordboten, So dem Schweden zuständig, undt So weit wier auff der Seite einen Strich genommen, haben wier nicht mehr als ein Stätgen, Doren genandt, ange-troffen.

Doren³⁴

Dieser Ort ist auch ganz von höltzern Häuszern u. derer Land gebrauch nach gebauet; die leüte sindt da meisten Schweden u. finnLänder, So die principalsten seyn, wirdt auch finnisch u. schwedisch darinnen wohl verstanden; einen Kauffmann, bey dem wier lochiret, haben wier angetroffen, der aus dem Stiffit Bremen bürtig geweszen, der auch auff oberzehlte art nach dahin kommen ist; dieszer hatte ein RennThier, welches Er unsz auch

nachmahls ein gutes eck mitt auff den weg geliehen, woran der Schlitten forne mitt past angebunten u. bevestiget wirdt. Das RennThier hatt umb den Kopf von leter³⁵ (auch alles von des thieres haut gemachet) einen riemen, der da, wie wier hier zu Landt den Pferden eine Halffter anlegen, formiret ist, innwentic des maules aber wirdt Ihm nictes gethan, Sondern nur unten umb den munt ein wenig eng zusammengezogen, u. gleich unter dem halsz zwischen den backen ist eine subtile leterne schnur an die So genande halffter bevestiget, die ich dan forne am Schlitten anbinte; wenn ich nun fahren will, so nehme ich einen langen schmalen stock, winte Ihn umb diese schnur, u. dasz ist ein zeigen,³⁶ dasz So lange der stock umbwunten auff des thieres rücken stehet³⁷, dasz es stillstehen musz. So ich nun auff Sitzen u. fahren will, nehme ich den stock undt schnorr Ihn schnell von der letern schnur ab, so balt laufft das thier, da ich auch, nach leitung der schnur, So ich alles mitt dem stecken thun musz, dieses thier, wohin ich will, lencken undt regiren kan. Der Schlitten aber ist auch, unszerer lantes art nach, sehr anderst formiret undt Sindt die kuffen unten ganz niederich, fornen aber gehen Sie spitz zusammen, hinten ist es nur So breit, als man mitt dem rücken Sich anlehnen kan, u. forne gehet es, wie ein klein Schiffsbotspitz, Spitz auff; undt hatt mann darin nicht groszen raum; darzu werden 2 stöck, etwan einer 6 4theil lang, unden gespitzet, gegeben, welche mann an dem vom Past oder leder angemachten riemen an die beyten Armen hengen kan; wenn man nun schnell fehret, kann man

³³ = gerader.

³⁴ = Torneå.

³⁵ = Leder.

³⁶ = Zeichen.

³⁷ darüber: liget.

Sich mitt denen 2 stöcken auff der Seiten allezeit halten, dasz man nicht leicht umbfallen oder schaden nehmen möge. So viel in aller kürtze von dem Rennthier.

Dieszes LappLandt, So weit ich durch gereizet, war gantz ehwen³⁸ undt lauter Walt, auch manchmahl ein halbe u. oft mehr oder weniger meile zugefrorne See, darüber wier, gleichsam auff dem hardt gefrorenen Schnee als auff dem Eisz oben hin fuhren; ist sehr kaltes Landt u. wenig Sommer darinnen; wenig oder gar kein feldt u. ackerbau ist darinnen zu finden, dahero die zahmen Lappen durch auswechszelung Ihrer Landesfrucht Korn u. Andere lebensnohtturfft ausz die benachbahrte länder zu Sich führen u. die armen leüte dergestalt sehr miserabel leben u. meinen doch, Sie seyn glücklichlich zu schetzen, u. So Sie in Andern lentern seyn, sehnen Sie Sich allezeit wieder in Ihr landt. Die Menschen darinnen seyn nicht gar zu groszer Statur, sondern meisten stark von schultern u. untermsetztes leibes Etc. u. were wohl viel davon zu erzehlen, wann ich dieszes wenige nicht in eine kürtze zu ziehen gewillet. Sonst ist gar sicher darinnen der menschen wegen reisen, ohne³⁹ dasz man Sich vor denen Beeren, derer [es] daselbst viel giebet, mitt gewehr vorsehen musz. Undt ist auch dieszes dem nicht also, dasz Sie So grosze Zauberer seyen, wie bey Unsz oder in beschreibungen ausgeruffen wirdt,⁴⁰ u. ob Sie gleich etwas von freyen Künsten können, So ist doch Solches alles dahin gezielet, nicht wie Sie

Sich oder Ihres Nachbars Viehe schaden thun oder zufügen mögen, Sondern wie Sie in Schieszen Sowohl mitt dem rohr alsz auch mitt pfeilen gewisz treffen u. den Unthieren als Ihren ärgesten feinden schaden u. abbruch thun mögen. Ingleichen auch in Fischfangen u. was Ihrer nahrung mehr zuträglich ist, wiszen Sie ohne Zweiffel viel Künste, haben auch ausz der Natur der kreüter von Natur gute wiszenschafft u. können von wurtzeln dergestalt eine farb formiren, dasz man Sich zu verwuntern hatt, u. Solches mitt zuthun wenig anderer Sachen; als insonderheit bitten Sie die frembten umb 1 Stück Taback u. ein stück Alaun, So Ihn lieber ist als Gliebebrodt.⁴¹

Mitt denen Renn Thieren hatt es auch eine andere bewantnusz, als wie man Sonst Saget, dasz Ihnen etwas heimliches würde ins Ohr gesaget. Ich liesz Ihnen auff Ihre sprach dieser opinion wegen befragen, worauff Sie lachten u. mitt nein antworteten, u. als Ichs observiret, haben die Narren sonsten in gebrauch, dasz Sie, umb das Thier zu Saubern, mitt der handt überstreigen undt darnach darauff blaszen, welches Sie auch umb dem kopf u. bey den Ohren thun mögten; manche gedencken, als wenn Sie Ihm was einsageten, ist aber dem nicht also.

Inn diese Lappische Seiten Seyn wier nun von dem Groszfürstenthum Moscovien eingetreten . . .”

[Es folgt nunmehr eine ausführliche Schilderung von Livland. Daran schliessen sich Reiseeindrücke von der Insel Rügen, von Pommern und Mecklenburg. Von Wismar reist Ayrmann nach Schweden an Bornholm vorbei „über Schonen hinauff“; auf

³⁸ = eben.

³⁹ = ausgenommen.

⁴⁰ Wie etwa eben um diese Zeit in Scheffers „Kurtzem Bericht von der Lappländer Zauber-Kunst, Hexerey und Wahrsagerey“ im Anhang zu Joh. Nikolaus Pfitzers Faustbuch (Nürnberg 1674).

⁴¹ Gemeint ist das Kuchenbrot, das man in Norddeutschland „Klöben“ nennt, eine Weiszbrotart mit gespaltener Oberseite, das etwa in der Verdener Gegend mit Rosinen, Eiern und viel Butter hergestellt wird.

dieser Reise wäre ihm beinahe ein „grosz unglück begegnet“.]

„. . . dann So man [von Norden her] nach dem Calmar Sundt einzulauffen gedencet (dahin wier den nothwendig Seegeln müszen), musz man eine klippen vorbey Segeln, So da gantz frey von allem Landt weit über 30 bisz 40 [Meilen?] u. respectu etzlicher orten weiter abgelegen, dieff in der See lieget, u. von oben nichtes als ein groszer u. abscheülicher, weit umbcircter Steinfelszen zu sehen ist; umb diese gegent allezeit gar gefährlich zu Segeln ist u. wirdt diese Klippen in gemein genandt die Schwedische Jungfer; darbey diesesz Notabel ist:

Die Schwedische Jungfer.

Es hatt Sich vor Alters in Einer Statt in Schweden Christianopolis genant (So da gleich an der See gelegen undt mann in vorbey segeln derselben thürme bey klaren Wetter wohl siehet, den Sie nicht weit von Calmar gelegen ist) zugetragen, dasz daselbst eine Jungfer (Gott wolle Unsz in gnaden darvor bewahren) mitt dem bösen geist beseszen gewesen, undt die paffen in damahligem Papstum haben es So weit dahin gebracht, dasz der Teüffel von dieser Jungfer wig,⁴² undt von Ihnen einen Ort begehrete, dahin er fliehen undt Sein regiment haben mögte; weiln Ihnen nun ohngezweifelt obgemelte Klippe bekant, dasz daselbst kein mensch auffwohnet noch in folgender Zeit jemant Sich wohnhafftlich darauff setzen wirdt, dieweil keine Erden, kein einziger baum, viel weniger Grasz oder was dem menschen zur lebens unterhaltung nützlich darauff zu finden, daher Sie uhrsach genommen, Einem solchen Schlimmen

⁴² wich.

Gast diese Herber u. Wohnung zu übergeben, dasz dan, wie Sie contrahiret, ervolget undt auch daher diese Klip, genandt die Schwedische Jungfer, Ihren Nahmen bekommen. Bey Solcher Klippen, So weit man Sie fast siehet, hatt es noch bisz Dato diese beschaffenheit, dasz der Lucifer noch immer Seyn Spiel darbey hatt, u. So oft der beste windt u. wetter ist, erhebet sich umb die gegent ein Ungestüm, Sauszen u. Brauszen des Meeres, alszo dasz die Schiffer, ehe man zu der Klippen gelanget, die mittfahrenden u. unwisenden wegen der Klippen fleiszig vermahnen undt ermahnen, dasz Sie in erblickung u. vorbey Segeln derselben nicht viel Dientes⁴³ von der Klippen machen, noch gutes noch böses davon reden, sondern vielmehr einen guten gesang oder andächtigt gebet vor Sich thun mögen vor Steir- und Wehrung des Teüffels macht u. gewalt. Wie dann bey nacht, So man es endern kan, kein Schiffer gerne darbey Segelt, welches unsz aber, unglücklich dem guten favorabeln windt zu viel trauendt, leiter in der Nacht getroffen, dasz wier vermeinet, den guten Windt nicht vergebens wehen zu laszen, Sondern den Selben vielmehr mitt vollem Segel zu faszzen u. damitt was gutes auszurichten, hatt sich bey antredung der nacht, da wier noch kaum die Helffte dieser Klippen aus Unsz er Augen gebracht, der windt mit groszem Sturm gantz contrar erzeiget, u. haben wier mitt Laviren dieselbe gantze Nacht (mitt wasz gefahr undt noth, ist Gott u. Unsz bekant) umb diese gegent, nichts vor unsz bringendt, zugebracht, darvon Unsz den der Allmächtige Gott den Andern tag wieder mitt

⁴³ Redens, Worte.

guten windt erlöset u. unsz in den Sichern Haffen vor Calmar, genandt der Calmar Sondt, ohne Schaden Sicher u. glücklich eingeleidet undt geführet.⁴⁴

Calmar, Calmarsondt undt das Schlosz

Diese Statt Calmar lieget schon auff Schweden, hatt einen Schönen undt berühmten haffen, genandt Calmar Sondt, wohin viel verirrte undt von dem Ungewitter vertriebene, auch verletzte Schiff Ihr zuflucht öftters nehmen oder aber bey herrlichem, Ihrem Curs nach Contraren windt, umb daselbst vor Ancker zu legen, auch bequemlichkeit Suchen oder aber viel Schiffe Negotijrens halben dahin Seegeln, also dasz man Selten dieszen Calmarsont ledig von Schiffen finden wirdt. Dieszes Stätgen an undt für sich Selbst ist mitt wall undt graben umbgeben undt lieget auff einer Seiten hardt an der See, ist ein feines Lustiges Stättgen, giebet noch wohlgebaute Häuszer der Landes Ahrt nach. Darinnen meiner Zeit haben Sie mitten in der Statt von grundt auff eine Neüe Kirche zu bauen angefangen u. war schon über Anderthalb mann hoch von Mauern auffgeführt undt gantz in der form eines + gebauet, So Sie sonst, als Ich Selbsten mitt beygewohnet, nur in Einem Hausz, dasz gantz keiner kirchen ehulich, Ihren Gottesdienst verrichtet haben. Nicht weit bey dieszer Statt lieget auch nahe an der See ein sehr Vestes Schlosz, wohl fortificiret undt verwahret zu sehen. Über dieszen Calmarsondt lieget die Insul.

⁴⁴ Auch Adam Olearius gedenkt in seiner „Offt beehrten Beschreibung der Newen Orientalischen Reise“, Schleswig 1647, S. 57 dieser gefährlichen „groszen runden Klippe“ die etwa zwischen Oscarshamn in Småland und Böda auf Öland liegt u. heute noch „Jungfrun“ heiszt.

Oelandt.

Dieszes ist eine lange Insul, wie man im VorbeySegeln den lange hinunter sehen kan, giebet auff der Seiten der See viel walt undt busch, worinnen viel Hirsche u. Rehe geheget u. auch oft bey der See stehendt gesehen wirdt [!]. Sie haben auff dieszem Landt einen Köstlichen Steinbruch, darvon viel undt grosze menge Mühlsteine ausgearbeitet u. mitt Schiffen von dar abgeholt werden; hatt etzlich Stätgen u. viel Dörffer auff Sich.

Wann wier nun nach etzlichen zu Calmar gebliebenen Tagen [1669] unsz wieder zu Schiff begeben müszen, Sindt wier mitt gutem windt u. wetter in tag u. Nacht bisz Andern morgen an dem Schwedischen Haffen oder bey dem Zoll, Elsenab genandt, glücklich ankommen, da wier von Schiff die 5 meiln bisz nach Stockholm zu Landt gereiset.

Insul Gothlandt sivè Gothlandia.

Diesze Insul ist vor allen In der OstSee gelegenen Insuln Sowohl die gröszeste, also auch die Beste, die da gleichsam ausz Ihrem eigenen Nahmen von sich giebet, dasz es ein gut Landt sey, worauff herlich u. guter Ackerbau, gute weite u. nahrung vor zahme undt wilte nutzbahre Thier ist. Es Sindt viel Stätt undt Dörffer darauff gelegen, Insonderheit aber wirdt der vor Alters weitberühmte Haffen, dabey gleich an der See die hochberühmte Statt Wisby gelegen, noch heütiges tages vor einen Sichern Haffen erkant undt daselbsten angeleget, wie ich den auch auff einer fahrt nach Lieff-Landt⁴⁵ 3 tag in gemelden haffen mitt vor Ancker gelegen bin u. daselbsten wegen

⁴⁵ der siebenwöchigen Seereise von Lübeck nach Riga im Spätherbst 1667.

Contraren windt Unsz des Landes bedienet, undt So weit ich gesehen von der Statt

Wisuy,

Ist Solches itzo ein gar geringer undt schlechter Orth, führet zwar den Alten nahmen noch, zeigt aber leiter Seine grosze ruin mehr als zu viel, da man offt kaum erkennen kan, wo ein hausz mag gestanden seyn. Ist wohl vor Zeiten ein köstlicher Palast daselbst gewesen, wie offt ohngefehr noch zu sehen, undt wer Sich der curiosität halben umb eine grosze gegendt des Orts (da balt walt undt busch, balt acker u. wieszen itzo zu sehen) ohnbeschwert umbsehen will u. alles fleiszig beobachten, der kan mehr in erfahrung Selbst abnehmen als Ihm der gemeine mann des orts weitläufftig erzehlete undt bekümmern Sie Sich wenig darumb; wann Sie nur noch etwan ein stück mauer, es Sey von einer kirche oder Sonsten einem gewesenen kestlichen gebäu, finden mögen, darbey Sie etwan Salv[o] hon[ore] einen Schweinstall

oder Viehestall bauen, So ist Ihme schon wohl darmitt undt gildt Ihm ein notabler Stein So viel als ein anderer. Undt als ich mich fleiszig umb gesehen u. offt an Sehr weiten Orten noch rudera u. gewisse merckzeigen gefunden, Sage ich in der warheit, dasz dieses eine sehr grosze u. mächtige Statt gewesen Seyn musz, nun aber fast nur ein fischer Torff zu nennen ist, darbey mann nach den zeitlichen verenderungen, So nach dem glück regiret, ein Spiegel u. Exempel sehen u. abnehmen kan; u. wirdt diesze Insul in die länge auff 28, in der breite nach etzlicher orten auff 6, 8 offt mehr oder weniger meilen geschetzet. Noch ist zu merken, dasz [es] auff dieszer Insul auch meisten kleine undt hurdige pferdlein giebet, die dick u. untersetzt, von Schenckel starck Seyn undt derer über See, zumahl nach Dennemarck, viel jährlich übergeföhret werden."

[Im weiteren folgt dann eine genaue Übersicht über die verschiedenen Seereisen Ayrmanns, der sich eine knappe Beschreibung Hollands anschliesst. Den Abschluss bildet eine eingehende Darstellung seiner russischen Reisebeobachtungen.]

Problem kring hästskallar

Av Brita Egardt

Den systematiska insamling av folkminnen, som sedan länge pågått både här i landet och utomlands, har beledsagats av slagordet: det är i sista minuten. Det har blivit en propagandaterm, något som inte hindrar, att det samtidigt innehåller en i högsta grad beaktansvärd sanning. Detta kan ibland helt skrämmande aktualiseras, när man ställs inför ett problem, vars lösning kan synas omöjlig på grund av svårigheten att uppdriva belägg i vare sig positiv eller negativ riktning.

Inte mindre ofta händer det, att material synes överflöda: det går inte att slå upp en bok, inte att läsa en tidskrift utan att träffa på något, som berör just den företeelse man för tillfället undersöker. Materialet kan då bli stort och otympligt, det kan omspänna hela världen — men kanske samtidigt saknas från halva. Det kan beröra långa tidsperioder, men dessa kunna vara skilda åt av århundraden, som inte äro representerade. Det är denna slumpartade förekomst och fördelning av studiematerialet, som försvårar den exakta bevisföringen inom folklivsforskningen och som ofta frestar antingen till en alltför snäv begränsning av den förelagda uppgiften eller också till ett alltför ytligt penetrerande av ett geografiskt

och tidsmässigt obegränsat material. Jag skall i det följande försöka exemplifiera de två nämnda metoderna med problemställningar, som mött mig under mina försök att taga reda på hästens ställning i folktraditionen.

Det har hänt, att man vid rivning av gamla byggnader träffat på hästskallar under golven. Skallarna ha otvivelaktigt lagts dit i en viss bestämd avsikt. För att taga reda på vilken förklaring man uppgav till denna egendomliga sedvänja, fick jag genom Folklivsarkivet i Lund en frågelistas utsänd till arkivets ordsmeddelare med förfrågan om huruvida hästskallar nedlagts i byggnader för något visst ändamål och i så fall vilket.¹ Av huvudparten av de inkomna svaren och av förut insamlat material att döma hade man i Skåne förr i tiden lagt ned skallar under loggolven för att slagen skulle höras bättre, när man tröskade med plejel. Tröskkarlarna skulle därigenom komma bättre i takt och tröskningen på så sätt underlättas. En skalle skulle läggas ned i varje hörn av loggolvet och ibland en i mitten. Någon övernaturlig innebörd skulle det i så fall inte vara frågan om.

¹ Frågelista Luf. 56, Hästar, hästhuvuden och hästskallar (sept. 1946).

Undersökning av arkivmaterial från Danmark gav samma resultat. Nu ställer man sig onekligen frågande inför denna sedvänja och undrar hur en sådan idé kunnat uppstå som att lägga ned skallar för att det skulle låta bättre, när man tröskade. Kan det inte ligga något annat bakom?

Detta har diskuterats livligt i Danmark redan så tidigt som i början av 1880-talet. En pastor i Sveistrup finner då ett hästhuvud under sin lada och får av en tröskkarl det beskedet, att den lagts dit för att golvet skulle bli "klingert". Prästen fattar intresse för saken och sänder genom tidskriften "Skattegraveren" ut en fråga, om det finns någon som känner till detta bruk. Han får en del svar, som alla gå ut på att man lagt ned skallar för att få golven att sjunga. Men, tillfogade några, i brist på hästhuvuden kan en järngryta, fylld med sten, användas. En veterinär förklarar, att huvudskallen av en häst, befriad från kött, knappast kan fränkännas åstadkommandet av en viss klang och kanske inte står tillbaka för en järngryta, fylld med sten.² Dansken Jens Kamp har också 1870 intresserat sig för saken och på sina frågor därom fått samma svar som prästen, men dessutom en del svar, som säger, att en sådan åtgärd vidtogs för att hålla otyg borta.³ Vilket som var det ursprungliga motivet kunde inte klarläggas, och så står saken fortfarande 1896, då dansken Thyregod helt kortfattat på nytt tar upp frågan.⁴ Han berättar om en man i Hammel, som hade

hängt upp huvuden av hästar och åsnor runt sin trädgård för att på så sätt skydda sig för en häxa, som bodde mitt emot. Och så frågar Thyregod: Känner man till några andra exempel på att huvuden av hästar eller åsnor ansetts skrämma bort ont folk? Gör man det, så är saken klar, menar han, och den ursprungliga avsikten med hästhuvudena under loggolven fullt utredd. Han anför sedan som exempel, hur vendarerna brukade sätta upp häst- och kohuvuden på stänger för att avvärja kreaturspest, hur hästskallar lades i krubbor för att hindra maran att rida hästarna osv. För att bevisa, att detta är en gammal folketro, går han tillbaka i tiden och citerar Friis, som i "Norrigs Bescriffuelse" (1632) omtalar, hur ett sillfiske säges ha blivit fördärvat genom att en kopparhäst blivit nedsänkt i havet. Så säger Thyregod: Om man bortser från det utpekulerade raffinemanget att hästhuvudet är av koppar, så skall vi finna en viss likhet med förut anförda exempel samt även med ännu äldre sedvänjor, bl. a. uppresandet av nidstång.

En forskningsmetod av denna jämförande art är ganska vanlig. Gäller problemet som här något slag av hästhuvuden, föras alla i folktraditionen förekommande hästhuvuden utan närmare undersökning in i ett och samma fack, som sedan etiketteras. Hur tillförlitlig en sådan metod är kan kanske visas genom specialundersökningar av några av de av Thyregod anförda exemplen. I många undersökningar rörande traditioner om hästar, där samma metod använts fast i betydligt större skala än hos Thyregod, ha de av vendarerna mot kreaturspest uppsatta hästhuvudena fått tjäna som bevis på hästhuvudets speciella makt. De ha jämställts med nidstången, med de av Saxo

² Skattegraveren 1886, Femte halvårsgång, s. 95, 192; Sjette halvårsgång, s. 80, 96, 224.

³ Jens Kamp, Danske Folkeminder. Odense 1877, s. 190.

⁴ O. Thyregod, Et Afsnit af Folkets Besværgesetro. (Dania. Fjerde Bind. København 1897, s. 194—198.)

omtalade stängerna med hästhuvud, som germanerna buro i strid, med hästhuvud, uppsatta på störor i åkrar och trädgårdar som skydd mot råttor och liknande samt slutligen också med de i loggolven nedlagda skallarna.

Hur vendarerna gingo tillväga för att skydda sig mot kreaturspest få vi veta av Praetorius, som 1666 skriver: De trodde att demoner kunde fördrivas med hästhuvuden. Därför satte de upp sådana skeltdelar som huvuden av döda hästar och kor på inhägnaderna kring sina ladugårdar för att därmed skydda sig mot och fördriva boskapspest. Om man då undersöker de olika skyddsåtgärder, som vidtagits vid kreaturspest, visar det sig, att man för att skydda kreatursbesättningen, när sjukdom utbrutit, kunde förfara på visst sätt med ett av de friska, sjuka eller självdöda djuren. Ofta var det en del av ett djur, som kom till användning, t. ex. huvudet. I en svensk uppteckning, som berör 1850-talet, berättas t. ex. följande: "I min morfars ladugård hade sjukdom och dödsfall bland djuren förekommit och man blev orolig och sökte efter hjälp (En ko hade dött). Veterinärer fanns ej att tillgå men s. k. kloka gubbar rådfrågades. Och vid detta fall togs råd av en sådan. Experimentet hade skyddat ladugården på andra håll och även här skulle det väl ha en lycklig följd. Ett djur som dött skulle föras till dörren, halsen läggas på tröskeln, huvudet utåt. Och ägaren med en brädyxa avhugga huvudet och med några allvarsamma ord befalla olyckorna i fäiset försvinna. Sedan skulle det avhuggna huvudet med en grov spik genom skallen fästas på insidan av en mot norr vänd husgavel, nämligen på gavelspetten högt upp mot nåcket. Detta råd fullföljdes och inom kort satt den döda

kons huvud med horn och lyssnande öron som en hemsk vålnad i dunklet mot taket. Jag kan vidare få nämna, att denna gård, cirka 15 år därefter tillföll mig som arv efter förfäder och vid nedtagningen av detta hus befanns det, att ännu ett huvud, detta efter ett svin, på samma sätt bredvid kohuvudet var fastslaget." ⁵

De häst- och kohuvuden, som vendarerna satte upp vid boskapspest, kunna troligen hänföras till detta slag av magi.

Materialet i sin helhet låter sig uppdelas i två något så när klara grupper. Grovt schematiskt skulle man kunna säga, att friskt djur eller del av friskt djur begrovs i den egna ladugården för att förhindra pest. Sjukt djur eller del av sjukt djur begrovs utanför de egna ägora eller placerades så, att sjukdomen kunde tänkas bli överförd eller bortförd till någon annan. I varje fall kan man konstatera, att i de flesta fall, då djurhuvuden använts, arten av dessa varit beroende på vilket djurslag som insjuknat. Härigenom få också de av Praetorius nämnda kohuvudena sin naturliga förklaring. De ha annars helt nonchalerats i diskussionerna om hästhuvudets speciella makt.

I samband med hästskallar under loggolv nämner Thyregod de av Friis omtalade kopparhästarna.⁶ Sådana kopparhästar förekomma även i en bohusslänsk häxprocess. En av de kvinnor, som ställts inför rätta, anklagades för att ha fördärvat fisket genom att i havet nedsänka en kopparhäst.⁷ En liknande uppgift träffar man på i ett domstolsprotokoll från Mal-

⁵ EU. 956, s. 93 (Östergötland, Aska hd, Varvs sn.)

⁶ Claussön [Friis] Peder, Norriges oc omliggende öers sandfærdige Bescriffuelser... Köpenhamn 1632.

⁷ E. Linderholm, De stora häxprocesserna i Sverige. Uppsala 1918. Första delen, s. 93.

mö.⁸ Trollpackan i Malmö befanns emellertid ha varit i Bohuslän, där hon varit med om att på detta sätt fördärva fisket. Nu har emellertid en del övertro knutits till en viss typ av medeltida viktloed, de s. k. Haakon den femtes mässingshästar.⁹ Dessa hade i senare tid använts som något slags amuletter, i det att de hängts om halsen på sjuka kreatur för att dessa därigenom skulle bli botade. På en del ställen ha de emellertid knutits till fisket, genom att de sades förorsaka god fångst eller också förhindra fångst. Bl. a. hade några häxor i närheten av Bergen under tortyr tillstått, att de sänkt ned sådana hästar i vattnet för att det skulle bli dåligt med fisk. Det råder väl knappast något tvivel om att de av Friis och de i de bohuslänska och skånska domstolsprotokollen omtalade kopparhästarna i själva verket ha varit sådana medeltida vikter.

Att dessa kommit att spela någon roll i folktron får väl närmast tillskrivas den omständigheten att de, då man funnit dem, verkat främmande och egendomliga och på grund härav använts som amuletter och i magiskt syfte. I tidskriften *Viking* 1943 har Gjessing sökt visa hur hästens ställning i forntida kult lever kvar i folktraditionen.¹⁰ Att hästen tiderna igenom varit en fruktbarhetssymbol, anser han att bl. a. dess ständiga anknytning till vatten tyder på. De gamla viktloedens sentida nedsänkning i vatten i avsikt att antingen främja eller hindra fisket tycks han vilja förklara som döds- och fruktbarhetskult! Denna slutsats förefaller emellertid så absurd att den utan vidare

torde kunna lämnas ur räkningen. Här skall endast påpekas, att en av de s. k. mässingshästarna, som använts att bota kreatur med, mera liknade en hund än en häst.¹¹ Kan man verkligen antaga, att den, som hittade det viktloedet, skulle ha klart för sig, att det egentligen skulle föreställa en häst?

En "hästforskare" ställs förr eller senare inför begreppet nidstång. Helge Rosén säger 1913: "Tillbaka till hästen som heligt väsen leder även den magiska roll hästhuvudet spelar. Det användes särskilt vid resandet av nidstänger."¹² 1943 säger Gjessing: "Den (hästen) hadde ikke bare kraft till å avverge ulykker — den kunne også påføre folk dem. Noe vi ju klarest ser av bruken av hestehoder som nidstenger. Her spiller det vel in at hesten også har tilknytning til døds-kultus".¹³

Man får onekligen den uppfattningen, att resandet av nidstänger s. a. s. ingick i den dagliga rutinen förr i världen. Men vad var då en nidstång? Begreppet antages alltid vara allmänt känt och erkänt, endast noter hänvisa i bästa fall till Egils saga och Vatnsdalasaga. I Egilssagan berättas i korthet följande: Egil och en man vid namn Önund råka i tvist om kvarlåtenskapen efter Björn, bådas svärfar. Egil hävdar, att hans hustru är friboren och därför arvsberättigad, Önund förklarar emellertid, att hon är en trälkvinna och alltså inte arvsberättigad. Saken blir framlagd på tinget, där på föranstaltande av kung Erik och drottning Gunhild Egils vittnen hindras att avlägga ed. Egil utmanar då Önund till holmgång och säger, att om han inte törs komma skall han

⁸ E. Bager. Häxtro och häxprocesser i Malmö. (Malmö genom 600 år. Malmö 1940, s. 88.)

⁹ A. W. Brøgger, *Ertog og øre*. Kristiania 1921, s. 87 not. 1.

¹⁰ G. Gjessing, *Hesten i førhistorisk kunst og kultus* (Viking 1943).

¹¹ Brøgger a. a.

¹² Helge Rosén, *Freykult och djurkult*. (Fornvännen 8, 1913, s. 223.)

¹³ Gjessing a. a., s. 133.

vara var mans niding. I förtäckta ordalag utmanar han även Erik, men får aldrig något direkt svar. Egil beger sig till sina skepp, vred över att rätt nekats honom. Kungen dömer Egil landsflyktig. Innan denne lämnar landet far han ut till en ö, tar en hasselstång, sätter på denna ett hästhuvud, använder sig av det vanliga formuläret och säger: Här sätter jag upp nidstång och vänder detta nid emot drottning Gunhild och kung Erik (han riktar här hästhuvudet in emot land) och jag vänder det emot alla landvättar, som bygga och bo här i landet, att de inte få någon ro, förrän de förjagat kungen och drottningen ur landet. Han sätter sedan ned stången i en klippskrevla och ristar runor på den.¹⁴

I Vatnsdalasagan är händelseförloppet detta: En man vid namn Berg utmanar Jökul till holmgång. Denne säger: kom du till holmgång om du har mera en mans sinnelag än ett stohjärta. Och om någon av oss inte infinner sig, så skall det resas en nidstång över honom med det innehållet att han skall vara var mans niding. Berg infinner sig inte. Jökul tar då en stolpe, skär ut ett manshuvud på den och ristar in nidingsrunorna. Han dräper sedan ett sto, gör en öppning i bröstet på det och sätter det på stolpen så att huvudet vändes mot Bergs gård.¹⁵

I Studier i fornvästnordisk diktning har Erik Noreen ett kapitel, betitlat "Om niddiktning", i vilket även nidstången ingående behandlas.¹⁶ Hans utredning är av stort intresse för frågan om hur man kommit på idén att sätta hästhuvuden på

stänger, i den form detta förekom under Islands sagatid. Han karakteriserar först och främst "nid" som ärekränkning och kommer sedan till den slutsatsen, att som ärekränkning i västnordisk forntid gällde beskyllningen att vara omanlig, innehållande flera nyanser: sexuellt pervers (om män), feg, sysslade med vissa åtminstone som ovärdiga en man ansedda grenar av trolldom, spec. sejd. Nu kunde nid framställas i även symbolisk, bildlig form. Noreen lämnar några exempel och framlägger som sin åsikt, att nidstången i Vatnsdalasaga även hör hit. Hästen har över huvud taget spelat en påfallande stor roll i den symboliska niden. Så har det t. ex. varit mycket vanligt och mycket ärerörande att kalla en man för häst och ännu värre för sto. Egilssagens nidstång vill han däremot tyda som en rent magisk handling. Här hänvisar han till folkloristiska arbeten om hästhuvuden och den magiska kraft, som tillskrives sådana! Och så har cirkeln slutit sig. Då Noreen i anslutning till detta anser att benämningen nidstång kommit med i Egilssagan genom ett missgrepp, frågar man sig dock om han har rätt. Vatnsdalasagens nidstång förekom i intimt samband med holmgång. Om holmgång eller envig säger professor Winroth följande: "Dermot torde det ursprungligen hafva stått den, som lagt annan något till last, öppet att leda sanningen af sin utsago i bevis. Och härtill torde just enviget hafva varit det yttersta, men äfven naturliga medlet."¹⁷ Det vill med andra ord säga, att när en beskyllning inte kunde bevisas vara falsk med andra medel så återstod dock den möjligheten att i envig avgöra, vem som hade rätten på sin sida. I hed-

¹⁴ Egils saga. Kap. 57, 60.

¹⁵ Vatnsdala saga. Kap. 33, 34.

¹⁶ E. Noreen, Studier i fornvästnordisk diktning. (Uppsala Universitets årsskrift 1922. Filo-sofi, språkvetenskap och historiska Vetenskaper 4. S. 37—60.)

¹⁷ A. Winroth, Rättshistoriska föreläsningar i Straffrätt. Lund 1889, s. 147.

nalagens bestämmelser om envig står följande: "Giver man okvädinsord åt man: 'Du är ej mans jämlike och ej man i bröstet.' 'Jag är man som du.' De skola mötas vid tre vägars möte. Kommer den, som ord har givit, och den kommer ej, som ord har fått, då må han vara, som han blev kallad. Han är ej edför och ej vittnesgill, varken i mans eller kvinnas sak. Kommer däremot den, som ord har fått, och icke den, som ord har givit, då ropar han tre nidingsrop och gör ett märke mot honom på jorden."¹⁸ Detta stämmer ganska bra med holmgångshistorien i Vatnsdallasaga. "Du är ej mans jämlike och ej man i bröstet" motsvaras här av "Om du har mera en mans sinnelag än ett stohjärta".

Den, som ord givit, uteblir här, och ett märke göres i jorden, nämligen stängen med stokroppen sättes upp.

Kunna holmgångsbestämmelserna anses ha blivit tillämpade i Egilssagan? Egil har gått miste om arv, eftersom hans hustru förklarats vara ej friboren. Det blir tingssak, kung Erik uppträder som motståndare till Egil. Egil kväder:

Trælbåren, o den fule gæk
Min husfru tǫr han skælde fræk.

Att inför en tingsmenighet kalla någon träl, om han ej var det, ansågs som okvädinsord. Bestämmelser härom finnas i Södermannalagen.¹⁹ Egils hustru har blivit kallad träl, och han utmanar sin motståndare till holmgång, då han förvägras att på annat sätt leda sanningen av sin

¹⁸ Åke Holmbäck och Elias Wessén, Svenska Landskapslagar. Uppsala 1946. Femte serien: Äldre Västgötalagen. Inledningen s. XXVI.

¹⁹ Holmbäck—Wessén, Svenska landskapslagar. Tredje serien. Manhelgdsbalken: Om okvädinsord, s. 180.

utsago i bevis. Men i förtäckta ordalag utmanar han även Erik. Någon holmgång blir emellertid inte av. Granskar man nu närmare nidstängsepisoden, bör man lägga märke till en sak: han brukade formuläret. Vilket formulär? Det tyder på en lagligt fixerad handling. Kan det vara nidingsropen? — Han gör onekligen ett märke i jorden. Han sätter ett hästhuvud på en stång och ristar runor på stängen, vilket även skedde vid uppresandet av nid i Vatnsdallasagan. Längre fram i Egilssagan säger också drottning Gunhild uttryckligen att Egil "nitt" Erik.²⁰ "Märket i jorden" skulle vara ett tecken på att den förfördelade parten infunnit sig till holmgång, men att den andre uteblivit — han har visat sig feg, vilket framställes i symbolisk, bildlig form. Om den förmodade magiska innebörden i resandet av nidstäng även kan uteslutas från Egilssagan har genom detta ej kunnat slutgiltigt bevisas, men möjligheten förefinnes dock. I varje fall framgår av Noreens utredning om Vatnsdallasagens nidstäng att den var ett rent skymfligt, bildligt tillmål, som absolut inte kan leda sitt ursprung från hästens helighet. Tvärtom ger hans framställning en inblick i att hästens helighet antagligen var starkt begränsad till kulten, och att hästar i gemen inte voro heliga, inte mer än vatten och mjöl anses heligt nu för tiden, trots att oblater framställas därav.

Om de här uppskisserade specialundersökningarna stå sig, skulle de i loggolven nedlagda hästskallarna av Thyregod ha satts i samband, 1:0 med magiskt förfarande med olika slag av kreatur vid boskapspest, 2:0 med medeltida viktloed, och 3:0 med i bildlig form framställd beskyll-

²⁰ Egils saga. Kap. 62.

ning för feighet. Den gemensamma nämnan skulle här vara hästhuvudets avvärjande makt. Någon tillfredsställande bevisföring för sin teori kan man i varje fall inte säga att Thyregod lagt fram. Det är f. ö. hårt att låta Thyregod med sina två trycksidor få uppbära kritiken för metoder, som i ännu högre grad tillämpats i andra arbeten med större auktoritetsvärde.

År 1938 sände Irish Folklore Commission ut en fråga till vissa av sina meddelare, om de kände till, huruvida djurhuvuden eller andra föremål begravts på särskilda platser t. ex. i slott, hus eller broar. 31 svar inflöto, varav hälften voro av positiv karaktär. Materialet framlades i tryck av Sean O'Sullivan 1945.²¹ Här säges i de flesta fallen, att hästskallar lagts ner under den stora flata sten, som låg framför eldstaden. På denna sten brukade man dansa, och skallarna sägas vara ditlagda för att det skulle bli bättre ljud då. Materialet är emellertid uppblandat med några tydliga exempel på att nedläggandet skett i magiskt syfte. O'Sullivan hävdar, att ekoförklaringen är sekundär och beror på vunnen erfarenhet. Ursprungligen rör det sig om byggnadsoffer. Detta sitt ställningstagande motiverar han helt kort med att hänvisa till förekomsten av byggnadsoffer över hela världen och på alla kulturstadier. De skånsk-danska hästskallarna i loggolv tycks han inte känna till — de omnämnas i varje fall inte.

Problemet har nu åter aktualiserats genom att Albert Sandklef tagit upp det till behandling i sitt nyutkomna arbete *Singing flails* i FFC.²²

²¹ Seán O'Súilleabháin, *Foundation Sacrifices*. (The Journal of Royal Society of Antiquaries of Ireland. Vol. LXXV, Part 1. 1945.)

Han noterar sedvänjans förekomst i Skåne, Danmark och Irland (det sistnämnda efter O'Sullivan). — Han bevisar den betydelsefulla roll ljudet tillmättes vid tröskning med slaga. — Han påpekar olika slag av ljudförstärkande åtgärder som vidtogos i tröskgolv av plank. — Han undersöker om man för att skydda hus, gröda och husdjur vidtagit några åtgärder, där hästskallar kommit till användning, och anser sig finna, att så ej är fallet. Han drar därav den slutsatsen, att skallarna nedlagts i ljudförstärkande syfte.

Teorin verkar enkel och tilltalande, det är något konkret att taga fasta på i stället för de oftast förekommande mera diffusa förklaringarna. Det visar sig emellertid, att Sandklef tydligen har förenklat problemet genom att förenkla materialet. Sandklefs undersökning berör endast skandinaviska, enkannerligen svenska förhållanden — ett geografiskt urval, som inte är fullt lyckat med tanke på de vanliga kulturgränserna och undersökningens huvudsyfte att klarlägga ett givet material från Skåne, Danmark och Irland.

Men redan en systematisk genomgång av det svenska materialet gör problemet mer invecklat än vad som framgår av Sandklefs utredning. Enligt honom skulle på skandinavisk botten inte några magiska åtgärder, varvid hästhuvuden använts, ha vidtagits för att skydda husen. Att detta inte är riktigt visa en hel del uppteckningar, varav här endast någ-

²² A. Sandklef, *Singing flails. A study in treshing-floor constructions, flail-treshing traditions and the magic guarding of the house* (FFC. 136). Helsingfors 1949. — I en rec. av detta arbete i Varbergs museum, årsbok 1950, s. 52, har O'Sullivan ändrat sin ovan refererade åsikt och förklarat sig vara överbevisad om, att Sandklef har rätt.

ra skola anföras. De flesta utgöra svar på en frågelista om husbygge, utsänd från Nordiska museet.

Från Västmanland: "En gång när folket från Hultebro var till kyrkan tog gården eld. När så ägaren till gården kom hemridande och såg sin gård brinna red han tre gånger runt huset, då slocknade elden. När Hultebro återuppbyggdes offerades hästen, man tog dess huvud samt murade in det i spismuren för att skydda huset mot eld. När Hultebro i Skinnskatteberg revs 1913 hittades ett huvud av en häst i muren."²³

Från Östergötland: "I en murstock som revs för omkring 20 år sedan, hittades kraniet efter en häst. Det var placerat under bakugnen."²⁴

Från Västergötland: "När sten var framkörd sågs det ut hörnstenar, de lades in efter mått av husets storlek. Under var hörnsten skulle det läggas kol, ben, horn och benskallar."²⁵

Från Skåne: "I gården nr 3 Djuramåsa revs, troligen 1867, en fallfärdig loglänga (korsvirke). Det befanns därvid att under grundstenarna i längans fyra hörn voro nedgrävda ett hästkranium på hvardera stället, samt ännu ett i diagonalernas skärningspunkt. Meddelaren som var behjälplig vid rifningen berättar vidare att kraniet i logens midt hvilket under logens senare år låg delvis blottadt på grund af att marken öfver och omkring allt mer nedtrampats under tröskningen ansågs af gårdens folk icke hafva någon annan betydelse än 'att det skulle medverka till bättre klang i tröskningsverktygen under tröskningen'."²⁶

²³ EU. 4271, s. 189.

²⁴ EU. 4429, s. 369.

²⁵ EU. 4312, s. 313.

²⁶ Luf. G. 272.

"Då man byggde ett hus plögade man alltid under grunden lägga ett huvud av en hund, får eller ko. Detta skulle medföra tur och lycka för dem som kommo att ha sin vistelse i huset ifråga."²⁷

Från Småland: "Frank Nilsson har berättat hurusom man förr i tiden lät nedgräva skallben av hästskulptur i grunden där man skulle bygga fähus för att därigenom få större tur med sina djur."²⁸

Från Västerbotten: "Anders Hans mor, 80 år gammal, talar om hur det hände att de skaffade sälskallar och lade under husen för att få lycka med kräken."²⁹ "För säkerhet lade man under golvet i boningshuset en sälskalle och sälens ben samt koppar i tomtvarvets knutskårer för att skydda sig emot de underjordiska."³⁰

Från Finland finns uppgiften att man skyddade fähuset med att lägga en hästskalle under dess golv, då man byggde det, och till yttermera visso skulle man sätta kvicksilver i skallen,³¹ och om hästarna förolyckades skulle man taga en skalle av en sådan häst samt tre revben av vänstra sidan och gräva ned dessa och skallen under eldstaden i kokhuset för att förhindra vidare olycksfall.³² Att det i dessa fall inte kan ha varit frågan om några akustiska åtgärder framgår bl. a. av platserna för nedläggandet av skallarna. Dessa exempel utvisa också, att den hästskalle man 1929 fann under ett brädgolv i andra våningen på ett 1700-tals hus i Falköping, och som sades vara ditlagd för att "hålla borta det onda", inte

²⁷ Luf. 3953: 3—4.

²⁸ Luf. 10281.

²⁹ Ulma 5584: 6.

³⁰ EU. 1092, s. 190.

³¹ A. V. Rantasalo, *Karjaitaikoja I*, Helsinki 1933, s. II § 79 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 76).

³² Rantasalo, a. a., II, s. 1212 § 118.

kan vara en isolerad företelse som Sandklef vill göra gällande.³³ I detta sammanhang måste också kraftigt understrykas, att det egentligen är felaktigt att använda termen "hästskallar under loggolv", då det mycket ofta rör sig om andra djurskallar än hästskallar. I de skånska logarna ha sålunda nedlagts oxskallar och kalvpannor omväxlande med hästskallar. Att hästskallarna överväga bör nog tillskrivas det faktum att de voro mera lättåtkomliga, då hästen inte användes till föda. Detta är betydelsefullt, då folktraditionens hästskallar oftast sättas i samband med forntida hästkult.

Strängt taget är det först vid denna fas i utredningen som det verkligen har blivit ett problem huruvida de dansk-skånska skallarna nedlagts i magiskt eller rationellt syfte. Granskar man nu förhållandena i det övriga Europa, visar det sig, att seden att nedlägga skallar i husgrunder i magiskt syfte förekommit även där, dock kanske inte så alltmänt som samlingsverk och uppslagsböcker vilja göra gällande — de ha i allmänhet gått efter den geografiskt obegränsade men ytligt penetrerande metoden och alltså fått med många sedvänjor, som borde föras till andra grupper av folklig tro och sed.

Man kan dock inte bortse från sådana uppgifter som att man vid rivningen av minoritkyrkan i Keulen fann sex hästskallar med röda och svarta ringar målade kring ögonhålorna och med hammar- och korstecknet på pannan³⁴ eller att i Frankrike huset säges skyddas genom att en hästskalle murats in i eldstaden.³⁵

F. ö. finns det mängder av exempel på djurskallar, som, efter vad det säges, i magiskt syfte grävts ned under trösklar eller bevarats i hus, men om dessa böra betraktas som s. k. byggnadsoffer eller hänföras till åtgärder, vidtagna mot kreaturspest, låter sig inte avgöra av de kortfattade notiserna. Om folket självt har varit medvetet om någon skillnad mellan dessa två slag av övertro är inte säkert. Det ligger nära till hands att låta en åtgärd, som från början iakttagits vid utbruten kreaturspest, bli en förebyggande åtgärd. Gränsen mellan två varandra till det yttre liknande bruk kan också med tiden ha blivit flytande.

I de exempel från Irland, som omnämna nedläggandet av skallar i magiskt syfte, omtalas, att när en bonde hade otur med sina djur, skulle han hugga huvudet av det som dog och begrava det under en bro, så att sjukdomen överfördes på dens kreatursbesättning, som först passerade där, eller också kunde huvudet grävas ned på grannens mark, alltså en typisk åtgärd vid kreaturspest. Det berättas också, att när en ko dog, högg man av huvudet och begravnade det i en tre fot djup håla inne i huset. Golven voro då av lera. Skinnet drogs av kadavret och såldes. För pengarna köpte man ett kärl av metall. Det sistnämnda exemplet innehåller f. ö. en detalj, som man bör lägga märke till. Det säges att man för pengarna köpte ett metallkärl. I en annan uppteckning från Irland heter det: En del folk säger, att man lade ett metallkärl under stenen framför härden för att förstärka ljudet vid dans.

Om man nu finner en skalle i ett golv, är det naturligtvis inte lätt att avgöra om den lagts dit som s. k. byggnadsoffer, som magisk åtgärd vid boskapspest eller i akustikbefrämjande syfte.

³³ Sandklef, s. 71.

³⁴ Am Urquell 3 (1892) 164; 4 (1893) 195.

³⁵ P. L. Menon—R. Lecotté, *Au Village de France la vie traditionnelle des paysans*, Paris 1945 (*La Joie de connaitre*), s. 12.

Vi ha här hela tiden hört talas om akustiska åtgärder. En undersökning av primitiva sådana kan kanske ge någon ledtråd. Sandklef har varit inne på denna linje, då han undersökte de svenska planklogarna, men då de skånsk-danska väl närmast tillhöra det kontinentala kulturområdet hade det varit lämpligt att taga reda på, vilka akustiska åtgärder man där vidtagit. Tyvärr förefaller denna fråga som helhet vara endast flyktigt behandlad i litteraturen. Fr. V. Unger, 1864, skriver om Schallgefässe i de antika teatrarna och i de medeltida kyrkorna.³⁶ Han visar hur man i teatrarna använt sig av vissa slags kärl som resonansbotten. De ha i bästa fall varit stämde i olika tonarter, i enklare blott utgjorts av vanliga lerflaskor. Han anser, att bruket sedan via den bysantinska kyrkan spritt sig över Ryssland till Skandinavien. Att det förekommit i Skandinavien har meddelats av Mandelgren. Enligt honom skola i ett tämligen stort antal kyrkor i Sverige och Danmark väggar och valv ha varit försedda med lerkärl av denna art. Vi skulle alltså kunna antaga, att man i Skåne och Danmark inte varit främmande för primitiva akustiska hjälpmedel i kyrkor. Även andra exempel på användandet av lerkärl i husgrunder förefinnas från Tyskland. Förutom som resonansbotten ha de under medeltiden använts till många andra byggnadstekniska detaljer: som fundament, isoleringsskikt, tryckfördelare i valv, etc.

Men medeltida lerkärl ha påträffats i husgrunder, bevisligen ditlagda även i annat än rationellt syfte. Hit hör bl. a. de

³⁶ Fr. V. Unger, Ueber die Schallgefässe der antiken Theater. (Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande XXXVI, Bonn 1864).

bekanta Brünnfynden.³⁷ Att avsikten med nedläggandet av dessa lerkärl varit av övertroisk art står fullt klart, då kärnen ofta varit fyllda med rester av växter eller djur, t. ex. vindruvskärnor, äggskal eller hela ägg, ben från kattor, höns, hästar, kor, m. m. Bredvid kärnen ha vid flera tillfällen legat hästskallar.

Om man nu mot denna uppskisserade bakgrund av möjliga tydningar av de nedlagda skallarna åter granskar det skånsk-dansk-irländska materialet, finner man, att skallarna nedlagts i eller under kyrkor, logar, boningsrum, portar och broar. Att alltid hänvisa till akustikens betydelse på just dessa platser är något långsökt, då det tydligen rör sig om byggnadsverk över huvud taget. Särskilt vad broarna beträffar ställer man sig tvivlande. I en bro i London sägas ben av människor, kor och får vara inmurade,³⁸ vilket knappast kan ha skett för att förbättra ekot, och nog var det en magisk handling, då i Albanien år 1850 tolv får slaktades och lades under fundamenten till broarna för att den nya bron skulle stå emot stormarna.³⁹

Vidare sägas skallarna i de skånska logarna ofta vara nedlagda en i varje hörn, en placering typisk för den som iaktogs vid vissa s. k. byggnadsoffer. Som ett jämförande exempel kan här också nämnas, att zigenarna i Ungern vid nybygge sägas gräva ned hovar av hästar i de fyra hörnen.⁴⁰

En detaljgranskning ger också vissa resultat. Olof Christoffersson skriver i

³⁷ K. Kluseman, Das Bauopfer. Graz-Hamburg 1919, s. 39 ff.

³⁸ Kluseman, a. a., s. 9.

³⁹ A. Andree, Etnografische Parallelen, Stuttgart 1878, s. 22.

⁴⁰ H. v. Wiislocki, Aus dem inneren Leben der Zigeuner, Berlin 1892, s. 164.

samband med några hästskallar, som han funnit i byggnader och överlämnat dels till Nordiska museet dels till Trelleborgs museum: "De gamla berättar att man nedgrävde i äldre tid vid nybyggnad mitt under rummet en ovandel av en stoskalle jämte en handkvarnslöpare med vilken sikt malts av en mö på det att det skulle bli tomtebolycka i husen."⁴¹ Jämför man denna uppgift med fyndberättelser från Brünn finner man, att även där kvarnstenar hade lagts ned i husgrunden. Det finns en inskrift på rådhuset i Hannover, som talar om att år 1455, när man restaurerade detta, fann man i vinkällaren kvarnstenar, som man då åter grävde ned i denna,⁴² och från Fehmarn berättas, att man under logarna ibland finner en åskvigg och ett hästhuvud, en sammansättning, som tyder på magi, vilket det där förekommande gamla ordspråket bekräftar "Perdkop in Diel gift Glück in'z Hüs."⁴³

Med tanke på sådana exempel och på den enorma användningen av djurdelar och djurhuvuden inom magin kan man på inga villkor utan vidare såsom Sandklef säga att alla de skallar man funnit i husgrunder i Skåne, Danmark och Irland äro ditlagda av akustiska skäl. Att skallarna i många fall nedlagts i magiskt syfte, om det nu varit som byggnadsoffer, mot kreaturssjukdom, för att hindra stöld

eller helt enkelt i känslan av att "det skulle vara bra", är ganska säkert. Att det sedan även funnits en åsikt att skallarna varit ljudförstärkande är riktigt — det säger ju allmogen själv — men det troliga är, att denna åsikt bygger på kännedom om primitiva men dock mera ändamålsenliga akustiska åtgärder. Kyrkorna i Sverige och Danmark ha under medeltiden varit utrustade med primitiva resonansbottnar. Kanske är det härifrån kunskapen kommer.

Hur sambandet Danmark-Skåne-Irland skall förklaras fordrar en närmare utredning — först och främst bör man observera, att det endast är på dessa tre ställen som en systematisk insamling av hithörande material ägt rum — kanhända visar sig utbredningen vara en annan. Det kan emellertid inte heller vara tal om, att en särskild kraft tillskrivits hästskallarna på grund av att hästen skulle ha varit knuten till döds- och fruktbarhetskulten i gången tid. Det är inte bara skallar av häst som använts utan de flesta husdjuren synas vara representerade. Ryktena om hästens forna helighet äro över huvud taget betydligt överdrivna.

Olika metoders inverkan på problemlösningen ha visat sig i diskussionen kring hästskallar under loggolv. Lika litet som man kan lösa folkloristiska problem genom att lägga fram en exempelsamling utan att utföra detaljundersökningar, lika litet kan man utföra en detaljundersökning utan att ha kännedom om ett större jämförande material.

⁴¹ Luf. 10534: 6—7.

⁴² Kluseman, a. a., s. 44.

⁴³ Am Urquell 5, s. 158.

Problems in Connection with Horse's Skulls

The limitations and inequality of the folkloristic research material often makes an exact argumentation difficult. Thus the researcher may also be tempted to restrict the problems too much or to a too superficial penetration of a material, which is unlimited as to time and space. The author exemplifies these methodical defects in connection with explanations of horse skulls, which have been found when pulling down old buildings. In older investigations all horse's heads which are met with in the popular tradition have been grouped together. Special investigations show, however, that the different customs may be differently explained. Generally it can be said, that a healthy animal or part of it has been buried in the cattleshed, while a sick animal or part of it has been buried in a place, where the illness could be transferred to others. The kind of the head used depends on which animal has been taken ill. As proof of the holiness of the horse also certain popular legends have been quoted, which have been associated with mediaeval metal weights in the form of horses, which in recent times have come to be used as amulets. Comparisons have also been made with the ancient custom of raising a pole with a horse's head on top of it ("níðstong") to shame a coward. But this symbolic action cannot be deduced from the holiness of the horse, which has instead been strictly limited to the cult itself.

The Irish folklorist O'Sullivan has interpreted the dug down horse's heads as building sacrifices with a general reference to the occurrence of foundation sacrifices all over the world and in all stages of culture. The problem has in 1949 been taken up again by Albert Sandklef. He notes the occurrence of the custom in the Swedish province Skåne, in Denmark and Ireland and thinks that the skulls have been put down in order to make an echo at the threshing with flails. (O'Sullivan has later agreed with Sandklef.) Sandklef means, that horse's heads have never been used in Scandinavia to protect houses. The author shows that this is incorrect. Animals' skulls have been put down under different buildings, under livingrooms and bridges for instance, and they have been placed in such a way, that the suggestion of their acoustic importance is not maintainable. The skulls must originally have had a magic aim and the country people of the present time perhaps base their own explanation on the knowledge of primitive sounding-pots.

In conclusion the author emphasizes, that not only horse's skulls but also skulls of most domestic animals have been buried. Even if the custom has had a magic meaning, it cannot confirm the theories of the horse's supposed rôle in the death and fertility rites in past times.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

WILHELM THAM: *Lindesberg och Nora städer under trehundra år 1643—1943*. Senare delen. Lindesberg 1949. 778 s., ill. Häft. kr. 10:—.

När tvillingstäderna Lindesberg och Nora år 1943 firade 300-årsminnet av sin upphöjelse till städer, förelåg den första delen av Wilhelm Thams historik. Den behandlade det långa och ur flera synpunkter intressanta skede i de båda samhällenas historia som föregick deras stadstillblivelse. Den nu utkomna senare delen skildrar städernas öden fram till 1943. Med sina inemot 800 innehållsrika sidor är den en imponerande volym. Såsom inte minst framgår av de i bokens slut sammanförda, starkt koncentrerade källhänvisningarna, bygger framställningen på bred arkivforskning; den vittnar också om att förf. är väl hemmastadd både i den stadshistoriska och den bergshistoriska litteraturen.

Uppgiften att i samma monografi behandla två städers historia måste ha ställt förf. inför särskilda svårigheter beträffande dispositionen. Han har enligt anmälares mening bemästrat dem på ett i stort sett lyckligt sätt. I bokens första parti lämnas en framställning av de båda städernas gemensamma öden. Förf. följer här ett ganska strängt genomfört systematiskt schema; näringslivets utveckling under hela skedet behandlas för sig, likaså förvaltningsutvecklingen osv. Bokens senare del upptages av två utförliga avsnitt ägnade åt vart och ett av de båda samhällena; städernas individuella särdrag framtråda här tydligare, topografien och personhistorien domi-nera.

Redogörelsen för Lindesbergs och Noras förvaltning och rättsskipning, finansväsen m. m., är på en gång överskådlig och konkret. Att den inte bjuder på några större överraskningar kan inte läggas förf. till last. Vad som i särskild grad fångar intresset i

Thams arbete är emellertid det särpräglade i de båda städernas historia, dvs. i första hand allt det som sammanhänger med deras egenskap av bergsstäder. Hit hör bl. a. den kuriösa och synnerligen tidstypiska historien om hur själva stadsgrundningsprivilegierna av år 1643 kom till. Den närmaste bakgrunden är Karl Bondes djärva försök att skapa ett kanalsystem, som skulle förbinda Östersjön och Västerhavet, och att i samband därmed upprätta ett nytt kommersiellt och administrativt bergslagscentrum i Järle. Som ett led i denna storstilade plan ingick en dödsdom över de gamla köpplatserna Nora och Lindesås. Motståndet mot detta radikala ingrepp var dock för starkt. Myndigheterna resignerade — med påföljd att de båda samhällena, som någon tid förut hade hotats till sin existens, i stället plötsligt förlänades värdighet av städer!

Historien om de båda städernas insatser i bergslagens ekonomiska liv under olika skeden är ett ganska komplicerat och växlingsrikt kapitel, som i Thams framställning framstår i mycket intressant belysning. Ända fram till den klassiska brukshanteringens undergång under 1800-talets senare del var det en huvuduppgift för dessa städers köpmän att medverka vid avsättningen av bergsbrukets produkter samt att sörja för tillförseln av livsmedel, främst spannmål, till den bergsbrukande befolkningen. Men borgarna voro också, i olika grad vid olika tidpunkter, direkt intresserade i bergsbruket och järnhanteringen. Under 1600-talet var kombinationen borgare-hammarpatron ganska vanlig i denna trakt. Utvecklingen gick dock därhän "att allt fler främmande köpmän eller adelsmän inköpte bruk, eller också att borgaren-hammarpatronen flyttade ut ur Nora och Lindesberg och bosatte sig i bergslagen". Detta betydde att sambandet mellan stad och stångjärnsbruk så småningom bröts (s. 164). En ersättning

för vad borgarna på detta sätt gingo miste om erbjöd sig under 1700-talet, då de i ganska stor utsträckning engagerade sig i gruvdriften (s. 188 f.). Handeln med järn och spannmål förblev dock den huvudsakliga näringskällan. Den bedrevs under hård konkurrens och ständiga strider om marknadsrättigheter och andra förmåner.

De båda städernas historia under det sista århundradet handlar till väsentlig del om deras mödosamma, men i längden framgångsrika strävanden att anpassa sig efter det nya läge som skapades i och med att deras historiska livsbetingelser föll bort. I stället för järn- och spannmålshandeln trädde nu minuthandel av ökad omfattning, underlättad genom förbättrade kommunikationer med den kringliggande bygden, och vidare en långsamt framväxande industriell verksamhet.

Wilhelm Tham har med sin gedigna och på samma gång lättillgängliga framställning lämnat ett nytt bidrag av betydande värde inte endast till stadsväsendets utan också till bergsbrukets och bergslagsbygdens historia.

Folke Lindberg.

NILS GÖSTA SANDBLAD: *Skånsk stadsplanekunst och stadsarkitektur intill 1658*. Skånsk medeltid och renässans. Skriftserie utgiven av Vetenskaps-societeten i Lund. 2. Lund 1949. 492 s., ill. Häft. kr 25:—.

Genom sin nystartade skriftserie "Skånsk medeltid och renässans" vill Vetenskapssocieteten i Lund belysa den av forskningen i Skånes historia relativt försummade tiden från omkring 1400 till Roskildefreden 1658 — försummad av dansk forskning "eftersom de skånska landskapen ej mer äro danska, av svensk, därför att de då ej voro svenska". Nils Gösta Sandblad har härvid fått uppdraget att skildra stadsplanekunsten och stadsarkitekturen. Uppgiften är i och för sig stor, och författaren har gjort den än större genom att gripa tillbaka ända till 1000-talet. Hans bok behandlar sålunda stadsbyggnadskonsten i vidaste mening i de skånska landskapen under hela medeltiden och ända fram till 1600-talets mitt.

Stadsplaner, befästningar och olika slag av bebyggelse — ämnen och problem, som hittills brukat behandlas var för sig av mer eller mindre speciellt inriktade forskare — innefattas i en sammanhängande framställning, där känslan för stadskulturens enhet och intima samband med historiska, handelspolitiska och sociologiska företeelser alltid är levande. Författaren knyter i detta avseende an till moderna tankegångar. Doktrinär är han dock inte. Han nöjer sig med att teckna den allmänna bakgrunden till de olika epokenas stadskultur i väl avvägda historiska översikter, och han sammanfattar resultatet av sitt studium av de olika skedenas byggnadsformer i elegant formulerade karaktäristiker. Men för övrigt är han främst empirikern, som har sin styrka i fältstudiet och i en samvetsgrann och omdömesgill prövning av de föreliggande forskningsresultaten och källuppgifterna.

Författaren har haft att bemästra ett väldigt material och en omfattande lokalhistorisk litteratur. Han citerar omsorgsfullt sina källor och föredrar en smidig redovisning av olika åsikter framför polemiken. Men lyssnar han en smula onödigt värnadsfullt ibland på andra auktoriteter, vägleder han oss med suverän säkerhet på de fält, där han känner sig bäst hemma, nämligen i redogörelsen för borgarhusen, gårdstyperna och korsvirkesarkitekturen. Det är också i dessa dominerande avsnitt i boken, där den sydsvenska stadskaraktärens egenart beskrives och förklaras, som författaren har mest att ge läsaren. Sandblad har här kunnat tillgodogöra sig forskningar, vilka utförts i Hälsingborg av Torsten Mårtensson, i Malmö av Einar Bager och i Lund av Ragnar Blomqvist samt omfattande framställningar av mera principiell karaktär av författare som C. A. Jensen och Sigurd Erixon, men han har härtill fogat en rad egna primärundersökningar, som inte endast komplettera vår kunskap om den sydsvenska stadsbebyggelsen utan också fördjupar vår uppfattning om centrala problem beträffande borgarhusens planlösningar och konstruktion. Särskilt hans framställning av korsvirkesarkitekturen, där han kunnat utgå från sina egna och Armin Tuulsens för svenska förhållanden banbrytande undersökningar i Ystad är ypperlig.

Mindre givande är måhända ett studium av boken för den, som framförallt söker nyheter beträffande monumentalarkitekturen. Bokens värde ligger här i den sammanfattning den ger, samt att den sätter kyrkorna och borgarna in i deras samband med den övriga bebyggelsen. Med särskilt intresse tar man härvid del av undersökningarna av rådhusen i Ystad och Landskrona samt av gilles- och kompanihusen i Malmö.

Boken är rikt illustrerad och framställningen tillfredsställer mycket höga anspråk på klarhet, åskådlighet och stilistisk kultur. En utförlig resumé på engelska är inte bara nyttig för den utländske läsaren — den sammanfattar också på ett utmärkt sätt för den svenska bokens mäktiga stoff.

Sten Karling.

SAM OWEN JANSSON: *Måttordbok. Svenska måttstermer före metersystemet.* Nordiska Museet, Stockholm 1950. 109 s., ill. Häft. kr 5: 50.

Arbetet har tillkommit i anslutning till en utställning över äldre tiders mått, mål och vikt i Nordiska museet sommaren 1950. Efter en kort översikt över utvecklingen fram till metersystemets antagande meddelas uppgifterna i en ordbok, som börjar med "aln" och slutar med "övervikt". Denna ordbok innehåller ca 400 uppslagsord, vilket utgör ett gott tecken på materialets omfattning. Det är en god gärning redan detta att ordna upp måttstermerna på detta överskådliga sätt, så att man lätt kan finna de ovanligare mått, som man då och då träffar på i äldre handlingar och få en orientering om deras innebörd. För många av måtttermerna har förf. kunnat begränsa förklaringarna till några få rader, i andra fall fordras det längre utredningar. Artiklarna äro väl avfattade, klara och entydiga i ordalagen och överskådligt uppställda. Där tvekan råder om de gamla måttens storlek, har förf. klart markerat detta. Sådan tvekan framträder ganska ofta, och arbetet ger ett intryck av att trots goda insatser, icke minst av förf. själv, ännu mycket återstår att klarlägga. Det

arbetet bör lämpligen ske icke som ett självändamål utan som ett led i utforskningen av handlingarnas hela innehåll. Det är viktigt, att forskaren har klart för sig, att man icke kan jämföra mått från olika tider med varandra eller omräkna dem till nutida enheter, om man icke så långt det någonsin är möjligt har studerat, hur måtten ha förändrats från tid till tid. Förf. ger goda utgångspunkter för detta studium, och det är också nyttigt, att han framhåller, att vägen till säker kunskap oftast är mycket lång. Förf. framlägger t. ex. en till synes god hypotes om den gamla Västgötaskäppans storlek: "Men det fordras ännu långvariga undersökningar av gamla räkenskaper från 1500- och 1600-talen, för att sannolikheten skall bli visshet".

På några punkter skulle man nog kunna diskutera ordbokens uppgifter, men motiveringarna skulle med nödvändighet ta allt för stort utrymme. Spannmålsmättet tön har säkerligen icke från början varit ett så ohanterligt stort mått, som det alltid påstås i litteraturen. Dess 6 span ha direkt, fast kanske icke alldeles exakt, motsvarat tunnans 6 skäppor. Sedan övergick tönen till den kamerala sfären och blev ett räknemått, men det är en annan och senare historia. Man saknar också i ordboken några från början säkerligen helt konkreta jordmått, t. ex. Östergötlands attung, vilka likaledes genom sin överflyttning till den "kamerala verkligheten" ha kommit att föra en synnerligen svårgripbar dubbeltillvaro. Det finns inte så få punkter inom äldre ekonomisk historia och kulturgeografi, där ett klarläggande av mått och mätmetoder skulle skänka oss en helt annan och säkrare uppfattning om den konkreta verkligheten än den vi nu äga.

Sam Owen Janssons måttordbok ger oss mycket god hjälp vid arbetet med de äldre måtten. Den vittnar klart om behärskning av hela det förvillande materialet och om vaken blick för vad som är säkert konstaterat, vad som är sannolikt och vad som ännu är outrett. Det är en hjälpreda, som ofta kommer att utnyttjas.

David Hannerberg.

KORTA BOKNOTISER

HELGE NELSON: *Simrishamn med omland. Studier i områdets näringsliv, befolkningsrörelser, yrkes- och socialgrupper*. Lund 1949. 274 s., ill., 2 kartor i särskild kartong. Inb. kr 15:—.

Den stora Ehrnbergska läderfirman i Simrishamn hade till sitt 140-årsjubileum i fjol den goda idén att i stället för en sedvanlig minneskrift utge en skildring av den ort, där den alltifrån början haft sin hemvist. Även om denna skrift, som redigerats och till stor del också författats av den kände geografiprofessorn Helge Nelson, i första hand tar sikte på nutidsskiktet, är den av betydande intresse också för kulturhistorikern. En mängd data av alla slag ha här blivit sammanförda och belysta med ett rikhaltigt bild- och kartmaterial. Särskilt beträffande den ekonomisk-historiska utvecklingen under 1800-talet erbjuder det framlagda materialet mycket nytt. Det område, som skildras måste också i flera hänseenden genom relativt naturlig avgränsning och ett mångsidigt förgrenat näringsliv anses vara särskilt väl lämpat för en undersökning av detta slag.

G. B.

ØYVIN RIBSSKOG: *Bønder i Byvegen*. (Romerike. Studier og Samlinger II). Cammermeyers Boghandel, Oslo 1949. 151 s., 7 ill., 1 karta. Häft. no. kr 18:—.

En norsk forskare har i detta arbete skildrat, hur bönderna upplevde förhållandena på landsvägarna, framför allt i de sydöstra delarna av landet. I olika avsnitt behandlas forningen, plankkörningen och de mera reguljära torgresorna. Framställningen bygger på omsorgsfullt sammanställda notiser ur tryckta källor — även ur tidningspressen — men därtill också på ett värdefullt muntligt traditionsmaterial, som insamlades av författaren under ockupationsåren. För det gamla Christiania med dess dåliga kommunikationer med de inre delarna av landet representerade vad som här skildras en mycket viktig sida av folklivet. Men även i vårt land vore motsvarande förhållanden värda långt större uppmärksamhet än som kommit dem till del. Varje läsare av Ribsskogs bok kan konstatera, hur givande den valda aspekten är. Han kommer säkerligen också att fångas av förf:s levande framställningskonst. Vad som skildras är därtill omsorgsfullt dokumenterat genom hänvisningar och källförteckning.

G. B.

LINNAR LINNARSSON: *Bygd, by och gård*. I. Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, ser. B:4. Lund 1948. 383 s., ill. Häft. kr 15:—.

Bygdemonografier tävla i våra dagar i antal med företagsmonografier. En del av dem ha självfallet ett mycket begränsat intresse. Som en av de bästa i sin art bör man utan tvivel räkna folkskollärare Linnarssons ytterst samvetsgranna och väl-skrivna arbete. Det bygger på en systematisk insamling av uppteckningar, till väsentlig del tillkomna under kontakt med Landsmålsarkivet i Uppsala och med ledning av frågelistor, som han erhållit genom denna institution. I denna första del har utom viktiga sidor av den materiella kulturen och arbetslivet de sociala förhållandena uppmärksammas. Linnarssons egna omdömen äro genomgående lugna och väl avvägda. I huvudsak låter han emellertid sina sagesmän tala. Boken vittnar om det slags trivsel, som skapas, när gamla kloka män se tillbaka och liksom ha behov av att inte bara dela med sig av sina kunskaper utan även på ett vettigt sätt fördela ljus och skuggor.

Mycket i boken härrör från delar av de så kallade Svältorna i Västergötland, en bygd, vars öden förtjänar en ingående beskrivning. När Linnarsson i första kapitlet beskriver bebyggelse och bosättning, saknar man dock det tämligen nödvändiga korrelet, som studiet av en lantmäte karta utgör. Att helt avstå från det arkivaliska material som finns i bygden är att ålägga sig en lite för snäv begränsning. Vilket levande liv får inte en bykarta, när den konfronteras med de rätta sagesmännen!

I övrigt konstateras med glädje att författarens bok andas levande liv. Språket har must och färg — för anmälaren är det hemlandstoner. Bildmaterialet är av hög klass, såväl de nytagna som den gamle pionjären och hembygdsentusiasten G. Ewalds fotografier från sekelskiftet.

En del av de så kallade dialektorden av typen "lackklöva" (fötterna), som närmast kunna betecknas som ett slags allmogeslang från 1800-talet, kunde dock utan saknad uteslutas. Detta har dock föga eller ingen betydelse, då man dessutom hittar fragment av små pärlor såsom följande lilla ramsa, lagd i fårets mun: "Sardelöv (säl-) göder mig, aspelöv föder mig men ardelöv (al-) svälter mig."

Linnarsson är att gratulera till en god bok, som gör heder åt den serie, i vilken den är tryckt.

J. G.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

- Herrgårdar och boställen* av
MANNE HOFREN 32:50
- Svenska herrgårdshem under 1700-
talet* av GÖSTA SELLING ..... 35:—
- Mülsåker — ett Tessinslott vid
Mälaren* av ERIK ANDRÉN 9:50
- En bok om Tyresö* av A. LIND-
BLOM, S. WALLIN, S. KARLING,
B. BOËTHIUS m. fl. .... 20:—
- Julita klostrets godspolitik* av PER
STENSLAND ..... 5:—
- Ronneby byggnadshistoria* av SI-
GURD ERIXON och SVEN T.
KJELLBERG ..... 20:—
- Göteborgs byggnadshistoria* av
ARVID BÄCKSTRÖM ..... 20:—
- Pataholm* av MANNE HOFREN ... 12:—
- Skottsbergiska gården i Karlshamn*
av BENGT BENGSSON 9:50
- Helgerum i Tjust* av MANNE HOF-
REN ..... 14:—
- Svensk allmogekost, I—II, av*
NILS KEYLAND ..... 45:—
- Bygd och yttervärld* av SIGFRID
SVENSSON ..... 8:—
- Dalmålningarna och deras för-
lagor* av SVANTE SVÄRDSTRÖM .. 18:—
- Järnsmidet i Vasatidens dekorativa
konst* av BRYNOLF HELLNER .... 20:—
- Slagan och andra tröskredskap* av
DAG TROTZIG ..... 12:—
- Sledges and Wheeled Vehicles* av
GÖSTA BERG ..... 10:—
- Rågöborna* av PER SÖDERBÄCK .. 12:—
- Svensk soldat, redigerad* av MATS
REHNBERG ..... 7:—
- Lapsk kultur vid Stora Luleälv
källsjöar* av ERNST MANKER .... 45:—
- Same Sita — lappbyn* av NILS
NILSSON SKUM ..... 30:—
- Die lappische Volksmusik* av KARL
TIRÉN ..... 45:—
- Die lappische Zaubertrummel* av
ERNST MANKER ..... 100:—
- The Skolt Lapp Community Suen-
jelsijd* av KARL NICKUL ..... 35:—
- Skolseder från Skara* av ALLAN
NILSSON ..... 5:—
- Årets äring* av ALBERT ESKERÖD.. 15:—
- Svenska skråsigill* av K. G. CE-
DERGREN och G. VON SCHOULTZ 10:—
- Urmakare i Sverige* av ELIS SIDEN-
BLADH ..... 30:—
- Stjärnsundsuren* av STEN LUND-
WALL ..... 12:—
- Rokokomöbler* av MARSHALL LA-
GERQUIST ..... 25:—
- Gustaviansk stil i Nordiska museet*
av SIGURD WALLIN 3:75
- Herremansmöbler* av BRYNOLF
HELLNER ..... 3:—
- Allmogemöbler* av SIGFRID SVENS-
SON ..... 3:—
- Kistor* av GÖSTA VON SCHOULTZ .. 4:—
- Svenska vävningstekniker och
mönstertyper* av E. VON WAL-
TERSTORFF ..... 18:—
- Tygtryck i Sverige före 1700* av
INGEGERD HENSCHEN ..... 12:—
- Linnedamast* av E. VON WALTERS-
TORFF ..... 1:—
- Folkdräkter* av ANNA-MAJA NY-
LÉN ..... 12:—
- Nationella dräkten* av EVA BERG-
MAN ..... 20:—
- Skånes folkdräkter* av SIGFRID
SVENSSON ..... 12:—
- Folkligt dräktskick i Vingåker och
Österåker* av A.-M. NYLÉN .... 16:—

Manne Hofrén
HELGERUM
I TJUST

Personkrönika och byggnadshistoria

"med sin briljant och kunnigt skriven text, sitt fina bildmaterial så fångat anmälaren, att han ett par gånger lockats att läsa boken på nytt. Hofrén kan Småland, hans kunnighet och entusiasm smitta av sig. — — —

Den som inte blir road av den, är inte road av svensk kulturhistoria."

Sydsvenska Dagbladet Snällposten

Pris häft. 14: — kr

inb. 18: — kr

NORDISKA MUSEET

Reinhold Olsson
NORRLÄNSKT
SÅGVERKSLIV
UNDER ETT SEKEL

"en varaktig och värdefull minnesgård...

Boken bär vittne om att dessa mödor — de sträcka sig över ett trettiotal år — ha givit ett gott resultat...

Den föregångstid, varom här är fråga, får dels sin rent historiska skildring, dels sin livfulla belysning från det mänskliga arbetets synpunkt...

en sann bild av ett viktigt skede i svenskt arbetsliv."

Ledande artikel i Svenska Dagbladet

Pris 10: — kr

NORDISKA MUSEET

Marshall Lagerquist
ROKOKOMÖBLER

*signerade av ebenister och schatull-
makare i Stockholm*

"En doktorsavhandling om så folkära mobilier bör förvisso finna läsare långt utanför den akademiska kretsen! — — —

Med sina praktfulla bilder i djuptryck är boken en fröjd för ögat."

Olof Byström i Dagens Nyheter

Pris häft. 25: —

inb. 32: 50

NORDISKA MUSEET

Anna-Maja Nylén
FOLKDRÄKTER

"En klok och nyttig och dessutom relativt billig bok...

en förträfflig litteraturförteckning...

Boken har något att säga vår egen tid och särskilt ungdomen...

Överraskande och mycket glädjande är ett antal rätt sena former inom det lantliga dräktskicket..."

Ingegerd Henschen i
Sydsvenska Dagbladet Snällposten

Pris häft. 12: — kr

inb. 15: — kr

NORDISKA MUSEET